

**Université de Liège
Faculté de Philosophie et Lettres**

**‘Doelgerichte grilligheid’
Een discours theoretische lektuur van het werk van Charlotte Mutsaers**

**Thèse présentée par Sabrina Sereni
en vue de l’obtention du grade de
Docteur en Philosophie et Lettres
Année académique 2005-2006**

Inhoudsopgave

Bij wijze van inleiding	1
Deel 1: Theoretische inleiding tot de discours­theorie van Laclau en Mouffe	10
Inleiding	10
Ernesto Laclau en Chantal Mouffe – een beknopte biografie	11
Discoursanalyse – Discours­theorie	13
Situering van de discours­theorie van Laclau en Mouffe Wat is post-marxisme?	15
Enkele centrale concepten uit Laclau’s en Mouffes discours­theorie	18
1 Discours	19
1.1 Het discursieve of het veld van de discursiviteit	21
1.2 Discours als resultaat van een articulatie	22
1.3 Discours omvat linguïstische maar ook niet-linguïstische aspecten	23
2 Hegemonie – de logica van het ‘politieke’	25
2.1 Hegemonie en de selectie van knooppunten	26
2.2 Het leegmaken van betekenaren	28
2.3 Reactivering	32
2.4 Mythes en ‘social imaginaries’	32
2.5 Hegemonie ook buiten het strikt-politieke terrein	33
3 Antagonismen	35
3.1 Het ‘politieke’ en de politiek	37
3.2 Het belang van het constitutieve buiten	37
3.3 Excursie: Derrida, het ‘constitutieve buiten’, ‘binaire opposities’ en de logica van het supplement	38
3.4 De discursieve constructie van antagonismen via equivalentieketens	39
3.5 Žižeks bijdrage tot het concept van sociaal antagonisme	42
3.6 Een concreet voorbeeld van antagonisme: de rastafaribeweging in Groot-Britannië	44
4 Subject, subjectposities, identificatie, identiteit: over de discursieve constructie van identiteit	47
4.1 Een eerste stap: de subjectposities	47
4.2 Excursie: Het ‘structure/agency’-debat	50
4.3 Een tweede stap: ‘The subject before its subjectivation’ - Het subject als leemte	52
4.4 Constructie van een identiteit door het identificatieproces	53
4.5 Excursie: het spiegelstadium en de constructie van het ‘ik’	56
4.6 Het belang van de concepten ‘subject’ en ‘subjectposities’	58
4.7 Het identificatieproces en zijn belang voor het politieke leven	59
4.8 Identiteit, identiteitsconstructie en discours­theorie	63
4.9 Identiteit als sleutelbegrip in de discours­theorie en de ‘Cultural Studies’	64
5 Methodologie en mogelijke toepassingsdomeinen	65
Discours­theorie en literatuurwetenschap	68

Deel 2: analyse van Mutsaers' schriftuur	70
HOOFSTUK 1: ANTAGONISMEN	71
1 Inleiding	71
2 Het verschil tussen de 'werkelijkheid' en de 'waarheid' van een schrijver	72
3 De schrijver als inktvis. Het verhullen en het onthullen als vormprincipe	83
4 Pool en tegenpool. De antagonistische dimensie in Mutsaers' oeuvre	96
5 Binnen versus buiten-constructies in het werk van Mutsaers	102
5.1 Jaren '50 versus jaren '60	102
5.2 De Typoëten en de Theepoëten	108
5.3 De C-familie	111
5.4 De 'doorsnee-intellectueel' versus de 'alternatieve intellectueel'	115
6 De creatie van een mythe. Een bijzondere vorm van cultuurkritiek	118
7 Evolutie van de antagonistische dimensie in Mutsaers' werk	120
8 'Beweeglijkheid rond een onverzettelijke kern'. Over de continuïteit van sommige knooppunten in Mutsaers' werk	126
9 (De)constructie van antagonismen. Een schriftuur die berust op twee tegenstrijdige bewegingen	134
10 'Het weefsel licht én zwaar'. Hoe Mutsaers op de grens tussen licht en zwaar balanceert	135
11 'Een heimelijke dialoog met de stem van de Ander'. Het dialogische in Mutsaers' teksten	138
HOOFDSTUK 2: IDENTITEITSCONSTRUCTIES	144
1 Mutsaers' theorie van de 'nauwe blik'. 'Een zelfportret als zeepijn'	147
2 'Degeen die u voor u heeft is iemand anders'. Het schrijven over/van het 'ik' als onderwerp in <i>Rachels rokje</i>	163
3 Excursie: Het be- en vernoemen als strategie voor identiteitsconstructie	173
4 'Essayisten die over andere schrijvers spreken, hebben het op indirecte wijze vaak over zichzelf'	175
5 'Does it work and how does it work?'. Mutsaers' 'Deleuziaanse' manier van lezen	179
6 Enkele geselecteerde knooppunten en identificatiefiguren in Mutsaers' werk	188
7 Enkele procédés in verband met de identificatie	196
7.1 Allusies op haar eigen werk	196
7.2 Mutsaers' performatieve schriftuur	199
7.3 Identificatie en tegenidentificatie	200
8 Casestudies	203
8.1 De haas, Napoleon en de komkommer, drie facetten van Mutsaers' schriftuur	203
8.1.1 'Nu is schattig nooit interessant'. De haas	204
8.1.2 'Figuren die hun steek doodgewoon met één punt voor en één punt achter dragen laat ik erbuiten' Napoleon	204
8.1.3 'Ook moet zo'n pop niet lijken op een echt mens of dier, maar een geheel eigen identiteit bezitten' De komkommer	211
8.1.4 De poëtische praxis van <i>Hazepeper</i>	213
8.1.5 Mutsaers oefent in <i>Hazepeper</i> haar signatuur	220
8.2 'Carrington is aan haar eigen haard opgebrand'. Mutsaers over Dora Carrington	221
8.3 'Zusje hondhart'. Mutsaers over <i>De kleine Britt</i>	227
9 Excursie: Identiteit en locatie. Mutsaers en de koningin der badsteden	233
10 'Mutsaers is velen en niemand'	242

HOOFDSTUK 3: Orderly disorder of ‘Doelgerichte grilligheid’. Mutsaers’ subversieve schriftuur	249
Inleiding: discoursen en de literaire praktijk	249
‘Kronkelig in plaats van rechtlijnig!’. Ontregelingen binnen Mutsaers’ schriftuur	253
A Ontregeling op macroniveau	254
1 De keuze van het anti-genre	254
1.1 Het hybridische essay	256
1.2 ‘Omweg als methode’. Het associatieve, digressieve essay	259
1.3 Het kritische essay	269
1.4 Het essay als portret en zelfportret	271
2 ‘Deel en geheel’ en ‘Desintegratie’. Een poëtica van de ‘stukjes en beetjes’	272
3 Essayeren is zoeken zonder vinden	281
B Ontregelingen op micro-niveau	291
1 ‘De Van Slingelandroute bestaat ook en dat is toevallig de mijne’. Uitweidingen in Mutsaers’ schriftuur	296
1.1 Het procédé van de digressie	296
1.2 Enkele poëtische metaforen voor het digressieve in <i>Rachels rokje</i>	298
1.2.1 De wandeling – De Van Slingelandroute	299
1.2.2 De autosnelweg, de trein	300
1.2.3 Het plooirokje	301
1.2.4 De arabeske	302
1.2.5 Draaien en dansen	305
1.2.6 Het non-event	307
1.2.7 Het ruisen	308
1.2.8 Madame Bovary	309
1.2.9 Voorspel – voorschotel	311
1.2.10 De inktvis	312
1.3 Voorbeelden van digressies	313
1.4 Excursie over het prototype van de digressieve roman <i>Tristram Shandy</i>	317
1.5 Enkele functies van Mutsaers’ digressieve schriftuur	322
2 ‘Methodisch unmethodisch’. Chaos en samenhang bij Mutsaers	329
2.1 Een rizomatische samenhang	331
2.2 Allusies in <i>Rachels rokje</i> op het rizoomconcept	337
2.3 <i>Rachels rokje</i> als ‘rizoomboek’	340
2.4 Parallellen tussen Deleuzes filosofie (van het rizoom) en Mutsaers’ poëtica	350
2.5 ‘Ik weet wel dat het zien van samenhangen niet uw fort is’ De subversief dwangmatige samenhang in <i>Rachels rokje</i>	354
2.6 ‘Pli sur pli’. De poëtische metafoer van de plooi	359
2.7 Excursie: <i>Rachels rokje</i> en de chaostheorie	364
3 ‘Hoe poëtisch kan de retoriek der opsommingen zijn en hoe veelzeggend ook!’. De opsomming bij Mutsaers	368

4 '... nou ja, vult u zelf maar in'. Het (subversieve) gebruik van het gedachtestreepje en het beletselteken in <i>Rachels rokje</i>	388
5 Het ver-rückte procédé van het anagram. Een andere vorm van 'doelgerichte grilligheid'	392
6 'Van tekst tot vacht' Dierwordingen en vluchtlijnen in Mutsaers' schriftuur	403
6.1 'Les beaux livres sont écrits dans une sorte de langue étrangère'. De schrijver als stotteraar	404
6.2 De schrijver als tovenaer. Over 'wordingen'	408
6.3 'Als het woord vlees wordt, hinnikt het paard'. 'Dierwordingen' bij Mutsaers	411
6.4 'Het dier is af!'. Metamorfosen in <i>Rachels rokje</i>	417
7 'Doelgerichte grilligheid'. Een poging tot recapitulatie	426
Bij wijze van besluit?	428
'Van alles wat men u ooit leerde geldt evenzeer het omgekeerde'. Een allerlaatste excursie over Mutsaers'	
<i>Het circus van de geest</i>	434
Bibliografie	443
Verantwoording van het beeldmateriaal	469

Bij wijze van besluit?

De taal is mijn wapen waarmee ik zonder
bloedvergieten toch oorlog kan voeren¹

Zoals ik in de inleiding heb uiteengezet heeft dit proefschrift een tweevoudige doelstelling: aan de ene kant het operationaliseren van discours­theorie op het gebied van de literatuur, en aan de andere kant een analyse van Mutsaers' poëtica en de daardoor gemotiveerde creatieve tekstpraxis. In een korte terugblik op dit proefschrift wil ik laten zien dat beide doelstellingen zijn bereikt.

In het eerste deel van dit proefschrift ben ik uitgebreid ingegaan op de discours­theorie van Laclau en Mouffe. Hierbij dient te worden herhaald dat het daarbij niet mijn ambitie was om een volledig overzicht van deze theorie en haar concepten te verschaffen. Voor een dergelijk overzicht verwijs ik naar een boek als Jacob Torfings *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe and Žižek*. Mijn doelstelling was veeleer de lezer met de discours­theorie vertrouwd te maken en enkele centrale concepten toe te lichten die ik wilde operationaliseren voor mijn lectuur van Mutsaers' werk. De meeste aandacht ging daarbij uit naar de concepten: 'discours', 'hegemonie', 'antagonisme', 'identiteitsconstructie' en 'identificatie'.

In het eerste hoofdstuk heb ik hoofdzakelijk gewerkt met het antagonismeconcept. Om de lezer met Mutsaers' schriftuur vertrouwd te maken heb ik meteen in het begin twee excursies gemaakt: een over Mutsaers' opvattingen over fictie en 'waarheid', en een over haar 'poëtica van het suggereren'. Hierbij werd duidelijk dat fictie voor haar 'zorgvuldig ingepakte idiosyncrasie'² is. Volgens Mutsaers moet fictie uit de eigen belevingswereld voortkomen. Deze belevingswereld wordt dan echter niet beschreven maar via de *vorm* voelbaar gemaakt. Mutsaers' opvattingen over fictie zijn belangrijk om de dynamiek achter haar schriftuur beter te begrijpen. Nadien heb ik laten zien dat men in Mutsaers' teksten talrijke voorbeelden van antagonismevorming vindt. Om deze stelling kracht bij te zetten heb ik enkele concrete voorbeelden van antagonismen in Mutsaers' teksten nader belicht. Deze concrete voorbeelden laten zien hoe Mutsaers haar 'tegenstanders' discursief construeert. Opvallend is daarbij dat men in haar schriftuur twee tegenstrijdige bewegingen kan observeren. Enerzijds spreekt uit Mutsaers' schriftuur een grote afkeer van binaire tegenstellingen en van het denken in hiërarchieën, omdat ze die als inperkend en repressief ervaart. Mutsaers zet dan ook de meest diverse discursieve strategieën in om dergelijke opposities te deconstrueren. Anderzijds construeert ze in haar werk een hele reeks nieuwe opposities, zoals die tussen de Rekkelijken en de Preciezen of tussen de leden van de C-familie en de anderen. Ook de roman *Rachels rokje* vormt een felle kritiek op het denken in binaire opposities, maar is paradoxaal genoeg tegelijkertijd gefundeerd op een reeks polaire tegenstellingen, zoals het ambachtelijk vervaardigde versus het massaproduct, de grillige Rachel versus de rationele rechters of het kind versus de volwassene: Mutsaers construeert deze polaire tegenstellingen vaak om zich beter te

¹ Mutsaers (1986a).

² Mutsaers (2002: 173).

kunnen positioneren. De discours theoretische concepten ‘antagonisme’ en ‘equivalentieketen’ lieten me daarbij toe om Mutsaers’ eigenzinnige manier om zich bepaalde discoursen toe te eigenen preciezer te beschrijven. Het discursieve veld wordt binnen de discours theorie gezien als een domein van constante discursieve strijd. Ik heb dan ook geprobeerd na te gaan welke posities Mutsaers in deze *war of position* inneemt.

Uit mijn onderzoek blijkt ook dat Mutsaers’ vroege teksten over het algemeen meer antagonismen bevatten dan haar latere teksten. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te wijzen. De belangrijkste reden is allicht dat een auteur in zijn vroege teksten in sterke mate zijn positie dient te bepalen. Toch is Mutsaers’ neiging om tegen iets aan te schrijven alomtegenwoordig in haar schriftuur. Dit ‘tegen iets aanschrijven’ is echter ambigu. Enerzijds voelt ze zich bedreigd, kan ze zich door de ‘tegenstanders’ niet helemaal ontplooiën, anderzijds gaat het ‘tegen iets aanschrijven’ bij haar ook gepaard met een zeker plezier. Hierbij wordt duidelijk dat de ‘tegenstanders’ tegelijkertijd de voorwaarde van onmogelijkheid en de voorwaarde van mogelijkheid van haar identiteit zijn. Ze kan haar identiteit immers alleen construeren omdat die door een buiten geblokkeerd wordt. Hiertoe toont zich de paradoxale, negatieve dimensie van identiteit. Zoals ik heb laten zien zorgt haar defensieve toon er soms voor dat de ‘lichtheid’ die haar schriftuur doorgaans kenmerkt, verloren dreigt te gaan. Passages waarin Mutsaers zich al te nadrukkelijk verdedigt tegen haar ‘vijanden’ verliezen immers aan hun suggestieve kracht.

In het tweede hoofdstuk heb ik mij toegespitst op de identiteitsconstructie(s). Kunst is voor Mutsaers ‘vormgegeven eigenheid’, vandaar ook dat ze in haar teksten geregeld haar eigen identiteit bevraagt. Aan het begin van het tweede hoofdstuk heb ik laten zien dat (het schrijven over/van) identiteit zowel in de essaybundel *Zeepijn* als in de roman *Rachels rokje* gethematiseerd en geproblematiseerd wordt. Een interessant aanknopingspunt vormt hierbij de postmoderne opvatting dat het ‘ik’ direct beschrijven neerkomt op het doden ervan. In beide teksten wil Mutsaers iets van haar ‘waarheid’, haar belevingswereld laten zien, maar dan wel op een bedekte en indirecte manier. In een korte parenthese laat ik zien dat het (ver)noemen van namen als een discursieve strategie in het proces van de identiteitsconstructie kan worden beschouwd. De discours theorie heeft aangetoond dat het (ver)noemen van namen mogelijkheden biedt om op een blokkering van buiten te reageren. De nieuwe naam draagt dan nieuwe identificatiemogelijkheden aan en creëert zo ontsnappingsmogelijkheden. De excursie maakt duidelijk dat naamveranderingen in Mutsaers’ schriftuur een belangrijk motief zijn. Mutsaers schrijft in haar essays geregeld over andere, meestal verwante auteurs en kunstenaars. In de tweede helft van het tweede hoofdstuk heb ik inzicht proberen te verschaffen in de complexe manier waarop Mutsaers door over andere kunstenaars te schrijven ook haar eigen levens- en literatuuropvattingen uitdrukt, zodat haar auteursportretten zich ook laten lezen als zelfportretten. Uit een gedetailleerde analyse van drie van haar teksten (*Hazepeper*, haar essay over Dora Carrington uit *Kersebloed* en een essay over *De kleine Britt* van

Els Hupkes) wordt duidelijk hoe ze zich met diverse figuren identificeert en hoe ze zich al schrijvende verhult en toch ook blootgeeft. Hieruit blijkt andermaal dat Mutsaers' omgang met de discoursen waarin ze zich 'herkent' een grote consistentie vertoont. Laclau's concept van de 'equivalentieketen' blijkt daarbij verhelderend te kunnen zijn. Aansluitend heb ik laten zien dat Mutsaers zich niet alleen met verwante kunstenaars identificeert, maar ook met plaatsen, bijvoorbeeld met de stad Oostende, die ze op een complexe manier met haar 'identiteit' verknoopt.

In het derde en langste hoofdstuk heb ik onderzocht in hoeverre de discoursen waar Mutsaers zich mee identificeert, haar tekstproductie en de daarbij gehanteerde technieken motiveren en sturen. De klemtoon komt hier dus te liggen op de vorm en op de nauwe band tussen inhoud en vorm in haar werk. Uitgangspunt van het hoofdstuk vormt de stelling dat Mutsaers' schriftuur in velerlei opzichten subversief kan worden genoemd. Mutsaers' schriftuur kan als utopisch worden omschreven. Ze is er dan ook op gericht alternatieven voor het bestaande aan te bieden. Mutsaers formuleert in het merendeel van haar teksten kritiek op maatschappelijke misstanden, en dat niet alleen op een directe manier maar ook aan de hand van een ontregelende vorm. Om deze stelling te onderbouwen heb ik een aantal van de door Mutsaers' gebruikte procédés en compositieprincipes onder de loep genomen, om te laten zien dat ze met een subversieve intentie worden gebruikt. Ik wilde ook onderzoeken welke verschillende functies de resulterende ontregelingen in Mutsaers' schriftuur hebben. In de eerste plaats heb ik mij daarbij geconcentreerd op Mutsaers' keuze voor het essay. Dat Mutsaers zo vaak voor het essay kiest, hangt vermoedelijk samen met het feit dat het zo'n hybridisch, digressief en kritisch genre is. Ook het feit dat essays zich vaak laten lezen als een soort zelfportret, maakt dat dit genre goed aansluit bij Mutsaers' literatuuropvatting. Mijn analyse van een aantal van Mutsaers' essays heeft op zijn minst aannemelijk gemaakt dat de 'filosofie' van het essay nauw aansluit bij haar poëtica.

Nadien ben ik nader ingegaan op de uitweiding in Mutsaers' schriftuur. Ik heb me daarbij vooral geconcentreerd op *Rachels rokje*. In deze roman komt Mutsaers' 'digressieve poëtica' immers bijzonder goed tot uitdrukking. De lectuur van Sabry's *Stratégies discursives* leert dat digressies een bijzondere vorm van grensoverschrijding zijn. Uit mijn analyse blijkt dat Mutsaers het procédé onder andere inzet om meer lineaire manieren van vertellen te doorbreken. Haar eindeloze digressies laten zich ook lezen als een kritiek op hegemonische discoursen, waaronder bijvoorbeeld het modern vooruitgangsdiscours met zijn efficiëntiedenken. In *Rachels rokje* hanteert Mutsaers een hele reeks poëtische metaforen zoals de arabeske en het rokje voor de digressie die zich als gebruiksaanwijzing laten lezen. Door de expliciete thematisering van het procédé wordt duidelijk dat Mutsaers het als een discursieve strategie inzet. In een korte paranthese over *Tristram Shandy* heb ik een aantal parallellen getrokken tussen de kritische digressiviteit in Sterne's roman en die van Mutsaers. Deze vergelijking heeft mij geholpen om diverse functies van digressies bij Mutsaers aan te wijzen. Interessant is bijvoorbeeld het idee dat het digressieve, beweeglijke

schrijven zich ook laat lezen als een schrijven tegen de stilstand, het stollen en de dood. Bij Mutsaers roept de digressieve schrijftuur ook de chaotische, ‘anarchistische’ vaderfiguur op die diametraal tegenover de ordelijke moederfiguur staat.

Vervolgens heb ik mijn aandacht gericht op de bijzondere manier waarop Mutsaers samenhang aanbrengt in haar teksten. De resulterende hechte samenhang is - typerend voor een postmoderne roman - zeker geen logische, maar veeleer een associatieve, beeldende. De samenhang is soms zo overweldigend dat de lezer er soms de kluts bij kwijtraakt en er paradoxaal genoeg een indruk van chaos ontstaat. Deze indruk, die de lezer van Mutsaers’ werk vaak ervaart ontstaat met andere woorden niet door een tekort maar door een teveel aan samenhang. Het soort samenhang dat Mutsaers in haar teksten aanbrengt, kan ook ‘rizomatisch’ worden genoemd. Na een bespreking van het rizoomconcept van Gilles Deleuze heb ik laten zien hoe Mutsaers een rizomatische samenhang inzet tegen de logica van het binaire denken. Uit mijn analyse van de rizomatische samenhang in *Rachels rokje* blijkt ook dat de filosofie achter het rizoomconcept goed aansluit bij Mutsaers’ opvattingen over de aard en functie van literatuur. Nadien ben ik kort ingegaan op de poëtische metafoor van de plooi in *Rachels rokje*. Ook hier heeft Mutsaers zich door een Deleuziaans concept laten inspireren. De metafoor van de plooi roept de dichte samenhang en het erotisch-suggestieve karakter van de roman op. In verband met het idee van de chaos ben ik tenslotte ook ingegaan op de chaostheorie als referentiekader voor de analyse van literaire teksten. Ook die theorie biedt immers een mogelijk aanknopingspunt om het werk van Charlotte Mutsaers te benaderen.

Een ander typisch Mutsaersiaans procédé dat ik in het derde hoofdstuk heb onderzocht, is de opsomming. Die fungeert bij Mutsaers niet slechts als procédé, maar ook als compositieprincipe. Uit mijn analyse is gebleken dat de vele opsommingen in haar werk vaak ontregelende effecten hebben. Zo worden in een aantal opsommingen gevestigde hiërarchieën uitgedaagd. Dit soort opsommingen hebben bijgevolg een subversieve functie en creëren ‘Gegenwelten’. Uit mijn analyse blijkt dat opsommingen een affiniteit voor het ‘Andere’, het gemarginaliseerde hebben. Mutsaers laat in sommige opsommingen haar voorkeur voor het veronachtzaamde, het gemarginaliseerde blijken. Haar soms ellenlange lijstjes van voorwerpen laten zich ook lezen als een impliciete kritiek op het discours van het ‘grote gebaar’ en als een indirect pleidooi voor de doorgaans verwaarloosde ‘stukjes en beetjes’. Volgens Mainberger worden opsommingen gekenmerkt door een logica van het *Nebeneinander* in plaats van een logica van het *Nacheinander*. Ook deze logica sluit goed aan bij Mutsaers’ streven om gevestigde hiërarchieën te ondermijnen.

Ook de interpunctie kan ontregelende effecten hebben. Na de bespreking van de opsomming ben ik dan ook kort ingegaan op de interpunctie in *Rachels rokje*, meer bepaald op Mutsaers’ gebruik van het gedachtestreepje en van het beletselteken. Ook deze twee leestekens hebben bij Mutsaers een (licht) subversieve functie. Ze kunnen immers allebei de lineariteit van de tekst doorbreken. Het gedachtestreepje en het beletselteken sluiten goed aan bij Mutsaers’ digressieve en

suggestieve poëtica. Ook het procédé van het anagram dat Mutsaers soms hanteert, heeft een subversieve dimensie. Interessant zijn in dit verband Mutsaers' anagrammatische namen, die weliswaar naar de 'identiteit' van de auteur verwijzen, maar die 'identiteit' ook oplossen. Mutsaers' anagrammatische namen blijken een zekere schuld te bevatten. In de paradoxale vorm van het anagram wordt een bestaande orde verstoord en door een alternatieve orde vervangen. De anagrammatische woorden moeten weliswaar een bepaalde betekenis opleveren, maar zoals ik heb laten zien is die betekenis als gevolg van het anagrammatische spel geen gangbare, rationele. Die wordt als het ware verdrongen door een soort geheimtaal – een 'Hinterunsinn'. Uit mijn bespreking wordt duidelijk dat ook anagrammen daarom goed aansluiten bij de 'doelgerichte grilligheid', die zo kenmerkend is voor Mutsaers' werk.

Het laatste verschijnsel dat ik in het derde hoofdstuk onder de loep heb genomen, zijn de 'wordingen'. Zoals uit mijn analyse blijkt, heeft Mutsaers zich hiervoor opnieuw door Gilles Deleuze en met name door diens 'wordingsconcept' en de bijbehorende opvattingen over literatuur en stijl laten inspireren. Interessant daarbij is dat het wordingsconcept nauw verbonden is met een verdediging van minderheden. Uit mijn bespreking blijkt dat Mutsaers zich als een minderheid construeert en zich voor minderheidsposities interesseert. Deleuzes idee dat men door te schrijven in iets anders kan veranderen en dat die 'wordingen' vluchtlijnen en wapens verschaffen, vindt Mutsaers fascinerend. Haar schrijverschap verwijst dan ook frequent naar pogingen tot dierwording. Die pogingen laten zich relateren aan haar verlangen om de grens tussen mens en dier op te heffen. 'Wordingen' zijn voor haar echter ook – en misschien vooral - een strategie om hegemonische, repressieve discoursen uit te dagen. Ook Deleuzes concept van de 'kleine literatuur' en zijn idee dat goede boeken altijd in een vreemde of vervreemdende taal zijn geschreven lijkt Mutsaers te hebben aangesproken. Een andere taal laat de wereld vanuit een ander perspectief zien en laat zich daarom lezen als een poging om de bestaande orde uit te dagen.

Een consequentie van het gekozen uitgangspunt was dat in principe alle teksten van Mutsaers voor een bespreking in aanmerking konden komen: zowel de romans als de essays lenen zich voor een discours-theoretische lectuur. In de praktijk heb ik echter sommige teksten veel uitvoeriger besproken dan andere. Zo heb ik mij voornamelijk geconcentreerd op enkele (poëtische) essays en op *Rachels rokje*. Voor een bespreking van diverse ontregelende discursieve strategieën in Mutsaers' schriftuur is deze ideologisch geladen roman immers bijzonder geschikt. Zo komt het dat ik andere teksten van Mutsaers noodgedwongen enigzins 'verwaarloosd' heb. Op bepaalde teksten, zoals *De Markiezin*, was ik graag nader ingegaan, maar dat was om redenen van tijd en coherentie niet mogelijk. Mijn lectuur is dan ook 'onaf'. De discours-theorie gaat ervan uit dat betekenissen maar gedeeltelijk gefixeerd kunnen worden, omdat een discours nooit gesloten kan worden. Iets soortgelijks geldt ook voor een literaire analyse. Ik heb geprobeerd in mijn lectuur te laten zien dat

de discoursen waarin Mutsaers zich herkent, haar creatieve praxis beïnvloeden en sturen. Ik herken echter graag dat mijn lectuur vatbaar is voor uitbreiding en aanvulling.

Daarnaast vond ik het belangrijk om (onder meer via excursies) ook alternatieve aanknopingspunten aan te wijzen om Mutsaers' complexe schriftuur te benaderen. Het schrijven van dit proefschrift bracht me dan ook een hele reeks aanzetten voor nieuw onderzoek. Zo zou het interessant zijn om nader in te gaan op de overeenkomsten tussen Mutsaers' grillige schriftuur en de zogenaamde *écriture féminine*. Ik hoop dan ook met mijn onderzoek een aantal aanzetten tot verder onderzoek te hebben gegeven.

Een discours theoretisch geïnspireerde lectuur van Mutsaers' werk is vernieuwend omdat ze haar teksten vanuit een ander perspectief bekijkt. De combinatie van de discours theorie en literatuur laat meer traditionele literaire vraagstellingen verschuiven. Zo'n analyse maakt het mogelijk om literaire fenomenen te verbinden met extraliteraire. De theorie heeft mij geholpen om de kritische dimensie van Mutsaers' schriftuur beter aan het licht te brengen.

‘Van alles wat men u ooit leerde geldt evenzeer het omgekeerde’. Een allerlaatste excursie over Mutsaers’ *Het circus van de geest*

-Raakt u dan ooit uitverteld ?

-Voorlopig niet ben ik bang.¹

Laat doorgaan, laat doorgaan. En zo almaar voort. En weer opnieuw. En voor altijd, voor eeuwig. En weer van voren af aan. Nee, ze wist echt van geen ophouden. Ja, daar heeft ze nooit van geweten. Daardoor raakte het eind ook zoek. En het begin. En zij zelf²

In deze excursie over Mutsaers’ emblematabundel *Het circus van de geest* zal ik de hoofdlijnen van mijn lectuur een laatste keer aan de hand van een concrete tekst (en beelden) laten zien. Deze bespreking van Mutsaers’ bundel is dus geen nauwgezette literaire analyse³. Ik gebruik de tekst hier in de eerste plaats als ‘illustratiemateriaal’, als middel om twee essentiële kenmerken van Mutsaers’ schriftuur opnieuw aan te wijzen.

Het circus van de geest is een van de teksten waarin Mutsaers woord en beeld combineert. De bundel verschijnt in 1983, dat wil zeggen in de periode waarin Mutsaers nog zowel schildert als schrijft⁴. Het boek is Mutsaers’ debuut als schrijfster. Toch bevat de tekst al een aantal typisch Mutsaersiaanse ‘knooppunten’ en procédés. De bundel leent zich er dan ook bijzonder goed toe om de ‘demonische’ samenhang binnen Mutsaers’ schriftuur nog een laatste keer te illustreren. De bundel bevat zevententwintig emblemata. Deze ‘sinnepoppen’ hebben een tweeledige structuur: ze bestaan telkens uit een beeld (*pictura*) en een onderschrift (*subscriptio*). Het in het genre gebruikelijke *motto* laat Mutsaers vallen. Mutsaers’ keuze voor het genre van het emblema is opmerkelijk. Dit genre was immers vooral in de zeventiende eeuw populair, en wordt vandaag de dag niet meer vaak beoefend. Men zou zich kunnen afvragen waarom Mutsaers voor een dergelijk ‘traditioneel’ genre kiest. In mijn korte lectuur van de bundel zal ik proberen te laten zien dat Mutsaers het genre op een heel eigen manier hanteert. Ze zet het onder meer in om haar engagement te kunnen uiten.

Mutsaers verwijst in *Het circus van de geest* herhaaldelijk naar de zeventiende eeuwse emblematicus Jacob Cats⁵, die bekend staat als een groot moralist. Porteman (1977: 130) schrijft in zijn *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* over Cats: ‘Moraliseren is zijn (tweede) natuur. Het hele genre wordt door hem in dienst gesteld van de moralisatie, die bovendien altijd gericht is op de gewone man’. Wanneer Mutsaers in haar ‘moderne’ emblemabundel nu juist verwijst naar een nadrukkelijk moraliserende emblematicus, is dat ongetwijfeld functioneel. Volgens Elke Brems (2003: 924) zijn de allusies op Cats in Mutsaers’ bundel ironisch bedoeld.

¹ Mutsaers (1994 : 252-253).

² Mutsaers (1994: 37).

³ Voor een dergelijke bespreking zie het artikel van Elke Brems (20003).

⁴ Inmiddels heeft ze zich (op enkele uitzonderingen na zoals illustraties voor boeken) op het schrijven toegelegd. Vandaar ook dat ze soms een ‘serieel dubbeltalent’ wordt genoemd.

⁵ Het motto van haar bundel komt uit de opdracht ‘Aen den lezer’ van Cats’ emblemabundel *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd* (Brems 2003: 924). Brems (2003: 931) laat in haar artikel zien dat Mutsaers’ emblematabundel meerdere intertekstuele allusies op Cats bevat.

Terwijl Cats' werk vanwege zijn zeer moraliserende inhoud een soort 'tweede bijbel van menig Hollands huisgezin' genoemd kan worden, kan men dat van Mutsaers' bundel niet bepaald zeggen. De adviezen die Mutsaers haar lezers in haar 'sinnepoppen' meegeeft zijn immers vaak bepaald ongewoon en hebben soms een op het eerste gezicht immorele strekking. Ik denk hierbij aan adviezen als: 'Laat niets voor een ander in de grond / steek nog liever de dood in de mond' of 'Laat een vulkaan zijn vlammen gaan: steek dan vlug uw pijpje aan'. In plaats van aanmaningen tot kuisheid en preutsheid bevat haar bundel een aantal plaatjes met een duidelijk erotische inslag. Zo zijn er emblemata over masturbatie. Bovendien zijn Mutsaers' erotische tekeningen nogal expliciet⁶. Zo zien we een man die de naakte borst van een vrouw zoent, Sinterklaas die met een naakte vrouw in een boot zit, Aladdin met een enorme penis en een man die zich bij het masturberen bevlekt. Een dergelijke onverbloemde omgang met seksualiteit en erotiek heeft wellicht ook een provocerende, detaboeïserende functie. Maanden de meeste samenstellers van emblematabundels hun zeventiende-eeuwse lezers doorgaans tot een gezond en voorzichtig leven aan, dan houdt Mutsaers in sommige van haar emblemata eerder een pleidooi voor een 'carpe diem-houding': 'Moby Dick of de zwarte boot / ergens ga je altijd aan dood'. Van sommige emblemata is overigens niet meteen duidelijk of Mutsaers ze nu ironisch bedoelt of niet⁷.

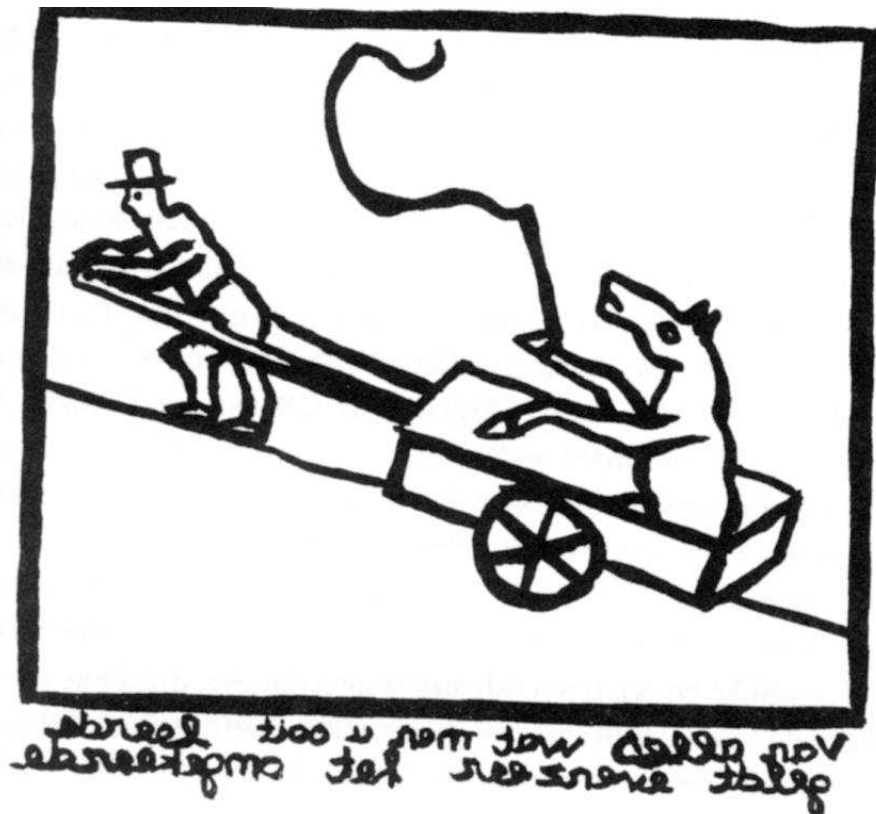
Enkele van Mutsaers' emblemata hebben een absurdistische inslag. Denk maar aan een onderschrift als: 'Wie snorkelt in een volle zee / ziet soms wel een vis of twee'. Een dergelijk emblema onttrekt zich als het ware aan interpretatie en heeft voornamelijk een humoristische functie: 'Het absurde werkt het didactische en moraliserende tegen: er valt niks te interpreteren, er valt niks uit te leren' (Brems 2003: 937) - behalve misschien dat er in literatuur niet altijd iets geleerd hoeft te worden. Bovendien doorbreekt Mutsaers niet zonder plezier de verwachtingspatronen van de lezer. Met haar absurde, ludieke emblemata ontwerpt ze een speelse tegenwereld, die diametraal tegenover de ernstige wereld van de moraliserende volwassenen staat. In ieder geval zijn Mutsaers' emblemata niet moraliserend in de zin dat ze de lezers ertoe aanmanen om zich aan de heersende normen en waarden van de samenleving te houden. Op de kaft van *Het circus van de geest* staat: 'de moraal die Charlotte Mutsaers ons toont is zowel ontwapenender als onthutsender'. Dit impliceert echter niet dat Mutsaers' emblemata hoegenaamd niet belerend zijn.

⁶ Dat was overigens ook het geval op enkele tekeningen van haar strip 'Meneer Donselaer zoekt een vrouw'. Het stripverhaal zou eigenlijk wekelijks op de achterpagina van *NRC Handelsblad* verschijnen, maar de publicatie werd al na de eerste aflevering op 19 augustus 1983 onmiddellijk stopgezet omdat een aantal lezers zich bij de hoofdredactie hadden beklagd over de aanstoot gevende teksten en plaatjes van de strip (Heymans 1996c: 75). Hierbij wordt nog eens duidelijk dat dergelijke expliciete tekeningen ook vandaag de dag nog als provocerend worden ervaren.

⁷ Brems (2003: 935-936) illustreert dat sommige emblemata zich zowel op een ironische als op een niet-ironische manier laten lezen, zoals het advies: 'Huil vlijtig met de honden mee / en u raakt nooit in de puree'. De moraal lijkt hier te zijn dat het beter is om geen eigen mening te hebben, een stelling die Mutsaers onmogelijk serieus kan bedoelen. We hebben gezien dat ze het juist zeer belangrijk vindt om een eigen mening te hebben en die ook te verdedigen ook als die afwijkt van de mening van de meerderheid. Brems wijst terecht op het feit dat ook een letterlijke lezing van het emblema mogelijk is. Zoals gezegd houdt Mutsaers veel van honden en zou ze graag met een 'hondeblik' naar de wereld kijken. Het advies om 'met de honden mee te huilen' laat zich dus ook lezen als een oproep tot 'hondwording'. Het voorbeeld illustreert hoe complex en ambigu sommige van Mutsaers' emblemata zijn.

Ze zijn dat wel degelijk, maar dan in de zin dat ze de lezer aanmoedigen om de wereld eens vanuit een ander perspectief te bekijken (Brems 2003: 923). Ze willen met andere woorden alternatieve manieren van denken aanreiken. De plaatjes en onderschriften in *Het circus van de geest* zijn dus paradoxaal genoeg moralistisch en anti-moralistisch tegelijkertijd.

Vanuit een discours-theoretisch perspectief kunnen we opmerken dat Mutsaers de emblemata ook inzet om bepaalde discourses te propageren of juist te depreciëren. De emblemata maken met andere woorden deel uit van haar complexe verzetsstrategieën tegen bepaalde vormen van verdrukking door het gevestigde. Naast een aantal absurde emblemata bevat *Het circus van de geest* immers ook een aantal duidelijker ‘geëngageerde’ emblemata. Zo problematiseren een reeks emblemata – sommige op een directe, andere op een impliciete manier – de door Mutsaers als onevenwichtig ervaren relatie tussen mens en dier. Interessant in dit opzicht is bijvoorbeeld een prent waarop een man een paard dat met een knallende zweep in een kar zit een heuvel optrekt. Het onderschrift – dat hier in spiegelschrift staat – luidt: ‘Van alles wat men u ooit leerde / geldt evenzeer het omgekeerde’. De subversieve ‘moraal’ van dit emblema is dat het beter is om ‘algemene waarheden’ te wantrouwen. Mutsaers suggereert hier dus dat dé waarheid niet bestaat. Met dit poëtische emblema zet Mutsaers uiteraard ook het waarheidsgehalte van haar eigen emblemata op losse schroeven (Brems 2003 : 928). Het spiegelschrift wordt hier overigens op een functionele manier ingezet: vorm en inhoud verwijzen immers naar elkaar.

Waar het mij hier echter vooral om gaat is de afbeelding. De man die het paard een heuvel moet optrekken is een voorbeeld van het bekende ‘mundus-inversus-motief’. Voorstellingen van een ‘verkeerde wereld’ waren reeds in de klassieke oudheid populair. Men komt ze onder meer tegen bij Vergilius. Voorbeelden zijn : de wolf die voor een schaap vlucht, de uil die mooier zingt dan een zwaan, de rijke die aalmoes krijgt van de arme, de molenaar die de zware zakken van zijn ezel draagt⁸, water dat brandt en met stro wordt geblust, karren die ossen trekken, hazen die op jagers schieten, stieren die kalven⁹... In de late Middeleeuwen kon men dergelijke afbeeldingen vaak aantreffen in de stadsliteratuur. Dit soort voorstellingen van een ‘verkeerde wereld’ waren voornamelijk bedoeld om de lezer te onderhouden¹⁰, maar ze hebben zeker ook een kritische functie. In mundus-inversus-voorstellingen wordt immers de bestaande orde – ook al is het maar voor een beperkte tijd – geridiculiseerd en op zijn kop gezet. Dat heeft een verlossende werking: ‘door tijdelijk de bestaande orde om te keren of te loochenen ontstaat een bevrijdende chaos’¹¹. Dergelijke voorstellingen maken met andere woorden duidelijk dat de bestaande orde geen *essentie*, maar een *constructie* is. Kortom, ze laten zien dat het ook anders zou kunnen zijn en hebben bijgevolg een emancipatorisch potentieel. Het ‘mundus-inversus-motief’ laat zich in verband brengen met het carnavaleske bij Bakhtin. Ook tijdens het carnavalsfeest wordt de wereld immers op zijn kop gezet¹².

In het besproken emblema zet ook Mutsaers het ‘mundus-inversus-motief’ in om de bestaande orde uit te dagen. De ongelijke relatie tussen mens en dier wordt ook nog in een ander emblema aan de kaak gesteld. De prent toont een koningin die om haar hals een vos draagt, het ironische onderschrift luidt: ‘een gouden koninginnenek / is bij elke vos in trek’. Ook dit laat zich verbinden met het ‘mundus-inversus-motief’. Het onderschrift suggereert immers dat de vos het plezierig vindt en zelfs trots is dat hij om een mooie koninginnehals mag liggen. In Mutsaers’ ‘verkeerde wereld’ is het de vos die alle aandacht krijgt en niet de koningin. Van de nek van die laatste wordt zelf gezegd dat hij ‘in trek’ is bij de vos. Daarmee wordt de wereld inderdaad op zijn kop gezet: normaliter worden vossen door mensen gedood omdat deze zich met een vos willen opsmukken.

⁸ Das große Kunstlexikon von P. W. Hartmann.

www.beyars.com/kunstlexikon/lexikon_9351.html [12 september 2005].

⁹ *Der Literatur Brockhaus in 8 Bänden* Band 8. sleutelwoord: ‘Verkehrte Welt’, p. 221.

¹⁰ Een andere functie van het ‘mundus-inversus-motief’ was het bezweren van allerlei angsten: ‘dat waarvoor men bang was, werd belachelijk en op die manier onschadelijk gemaakt’.

www.dbnl.org/tekst/bork001lett01/lexicon_014.htm#M136 [12 september 2005].

¹¹ www.dbnl.org/tekst/bork001lett01/lexicon_014.htm#M136 [12 september 2005].

¹² Het carnavalsfeest zet de gevestigde orde op losse schroeven ‘De officiële cultuur wordt bespot, de normen en waarden van het dagelijks leven raken in de uitzonderingssituatie van het carnaval ontspoord, wat als heilig geldt of verheven, wordt geprofaniseerd en geparodieerd: alle carnavalsbeelden zijn dubbelzinnig’ (Mertens 1990: 9). Ik heb reeds aan het einde van het eerste hoofdstuk gesteld dat een reeks van zijn concepten aanknopingsmogelijkheden bieden voor een benadering van Mutsaers’ schriftuur.

Mutsaers' bundel *Bont* (2001 : 34) bevat overigens een 'emblema' met een soortgelijke strekking. Op het plaatje is een vrouw met een vossenbont afgebeeld en een hond die op zijn achterpoten voor de vrouw zit. De bijbehorende tekst luidt: 'vacht is macht'. Ook dit emblema heeft een dubbele bodem. Vacht impliceert macht omdat bont duur is en alleen welgestelden het zich kunnen permitteren (cf. de koningin van zo-even). Vacht is ook macht omdat de mens dieren doodt voor hun vacht. De prent lijkt bovendien te suggereren dat de vrouw met haar vossenbont ook macht uitoefent over de hond. Die is immers bang dat hij net zoals de vos zal eindigen. Het ironische is dan dat de hond, die van nature een vacht heeft, hier duidelijk niet de macht heeft, terwijl de vrouw, die geen vacht heeft en een vacht van een vos heeft moeten 'pikken' wel macht heeft. Andermaal zet Mutsaers een emblema in om de egocentrische mens, die zich heer en meester waant over alle dieren te bekritisieren¹³. Het laatste emblema dat ik in dit verband zou willen bespreken, heeft een vergelijkbare strekking: voor hun eigen egoïstische doeleinden misbruiken mensen dieren. Op de afbeelding zien we een fox-terriër die een doos met het opschrift 'Medinos' in zijn bek draagt. Onder het plaatje lezen we: 'met een reclame in de bek / staat zelfs een echte fox voor gek'. Mutsaers alludeert hier op een echt bestaande reclame voor tandpasta van het merk

¹³ Cf. hierbij ook het 'emblema' op pagina 38 van *Bont*. Het plaatje toont de afgestroopte vacht van een geit, de tekst bij de afbeelding luidt: 'wie een dier zijn jas uitdoet / stikke in zijn eigen bloed'. Mutsaers protesteert hier tegen het gebruik van bont in kleding. Dat doet ze weleens vaker, zoals gezegd heeft ze 10 bibliotheek exemplaren van *Bont* via het internet (<http://www.charlottemutsaers.nl/veiling.htm>) geveild. De opbrengst van die veiling kwam ten goede aan de stichting *Bont voor dieren*.

Andermaal wordt duidelijk dat Mutsaers zich ook 'buiten de literatuur' geregeld engageert.

'Medinos' en speelt met het contrast tussen het natuurlijke, het dier enerzijds en de menselijke cultuur, het massaproduct anderzijds¹⁴. Mensen gebruiken dieren soms om een product beter te verkopen, ook al bestaat er tussen het dier en het product geen dwingend verband. Mutsaers beeldt hier een dier af dat haar zeer dierbaar is. De mooie fox-terriër verliest volgens haar in de afgebeelde situatie van zijn schoonheid en wordt door de reclame geridiculiseerd en van zijn waardigheid beroofd. In de besproken gevallen zet Mutsaers haar emblemata op een carnavaleske manier in om zich voor de rechten van dieren te engageren en zo de bestaande orde uit te dagen.

De subversieve dimensie van Mutsaers' 'sinnepoppen' komt ook tot uitdrukking in de ongewone manier waarop ze met de kaders van haar emblemata omgaat. Soms wordt het kader om de beelden immers zomaar doorbroken. Kaders zijn er om grenzen aan te brengen. Mutsaers ziet haar kans echter schoon om hier met de door haar zelf aangebrachte kaders te spelen. Soms blijft een deel van het afgebeelde voorwerp verborgen omdat het zich zogezegd achter het kader bevindt (zoals een hand van de zwemmer op het 'zwemmeremblema') maar soms gaat de tekening gewoon door de kaders heen (zoals de benen van de zwemmer, die om zo te zeggen uit het kader steken). Elke Brems (2003 : 940) schrijft in verband met deze procédés: 'Dat lijkt me typisch voor de werkwijze van Mutsaers: aan de ene kant strepen trekken, opdelen, stelling nemen en aan de andere kant commentaar geven daarop, de dingen in vraag stellen en doorprikken'. De doorbreking van de kaders sluit goed aan bij de eerder besproken subversie van de bestaande orde.

In het eerste hoofdstuk ben ik ingegaan op het thema van de identiteit. Ik heb daar laten zien dat Mutsaers in haar teksten en in haar schilderijen vaak probeert om iets van haar 'waarheid', haar 'logica van het gevoel' voelbaar te maken. Ook vanuit dit perspectief is *Het circus van de geest* een interessante tekst. De bundel bevat immers ook enkele emblemata die naar Mutsaers' 'persoonlijke mythe' verwijzen. Ik denk hier bijvoorbeeld aan een emblema dat het moedermotief in Mutsaers' schriftuur oproept. Op de afbeelding zien we een wolf die twee op mensen lijkende figuren zoogt. Mutsaers' advies luidt : 'zeg uw mama maar gedag / en eer de wolf op moederdag'. Mutsaers alludeert hier op de mythe van de tweeling Romulus en Remus: 'Die mythe kan de mythe van het moederschap vervangen' (Brems 2003: 935). Een wilde wolvin is in Mutsaers' voorstelling dus blijkbaar een betere moeder dan een echte, menselijke moeder. Zoals we hebben gezien werkt Mutsaers de moeilijke moeder-dochterverhouding onder meer uit in *De Markiezin*, *Kersebloed*, *Paardejam*, *Rachels rokje*, *Zeepijn* en *Cheese!*. Het wolfemblema laat zich ook lezen als een allusie op het feit dat Mutsaers net als Romulus en Remus eigenlijk een hondenmoeder had. Zo schrijft ze in *Kersebloed* dat ze werd opgevoed door een fox-terriër (1990: 172). Dit emblema verwijst dus indirect naar haar 'persoonlijke mythe'.

¹⁴ We kunnen hier ook aan het begin van *Paardejam* denken, waar Mutsaers zich afvraagt waarom men met een paard reclame maakt voor geleisuiker: 'Veel succes met uw geleisuiker-campagne, maar doe mij een plezier en maak de mensen niet lekker met paarden van vlees en bloed' (Mutsaers 1996: 10).

Een ander voorbeeld van een emblema dat iets van haar 'logica van het gevoel' onthult, is het 'dennenboomemblema'. Op een tekening beeldt Mutsaers een dennenboom uit met een grote top. Deze top steekt overigens door het kader heen. Het bijbehorende onderschrift luidt: 'Geen groter toonbeeld van tragiek / dan de kerstboom met zijn piek'. *Rachels rokje* bevat een passage over de dennenboom die zich aan dit emblema laat relateren¹⁵:

De kerstboom heeft heus wel door dat al dat evergreen niks uithaalt. Dat hij achter zijn rug wordt uitgescholden voor Teutoon. Dat er een loopje wordt genomen met zijn piek. Dat zijn naalden voor bladeren worden aangezien. Dat hem in stilte wordt verweten dat hij zijn hars verspilt. Dat de zure regen het speciaal op hem heeft gemunt. Dat hij geboren is met een bijl in zijn bed. Daarom siert hij zich ook op. Een ander ligt levenslang te trillen en te beven, deze ontwortelde siert zich op. Daar staat ie, op zijn eigen kruis. Hij torst het niet zoals de leed-amateur, hij staat erbovenop. Vreselijk dorstig maar fier. En met maar één poot. Geen spotjes, geen flood-light: kaarsen. Als hij geluk heeft wordt er later nog een bijzettafeltje van hem gemaakt. Bijzettafeltjes van pijnhout zijn niet de crème de la crème van de meubelboulevards maar je telt tenminste nog mee. En je hebt vier poten, dat kan een wc-bril van mahoniehout niet zeggen. Vier poten jawel, nu de laarzen nog. En dan spoorlags over de lange tenen der publieke opinie heen. Eindelijk, eindelijk in de bloei van je leven... maar daarvoor moest je wel eerst dood. (Mutsaers 1994 : 227)

Uit deze passage valt op te maken dat de dennenboom in Mutsaers' universum 'tragisch' is. Een dennenboom wordt een *evergreen* genoemd, maar ook hij wordt op een gegeven moment omgehakt. Hij kan dus als een soort 'memento mori'¹⁶ fungeren. Rachel lijkt zich sterk met de fiere, trotse houding van de dennenboom te identificeren. In *De Markiezin*, *Rachels rokje* en *Zeepijn* wordt de dennenboom/dennentak bovendien telkens met de ietwat anarchistische en wereldvreemde maar steeds zeer positief voorgestelde vaderfiguur in verband gebracht. Mutsaers werkt het dennenboommotief voornamelijk in *Zeepijn* verder uit. Ook met het 'dennenboomemblema' verwijst Mutsaers dus naar haar 'persoonlijke mythe'. Beide voorbeelden laten zien dat een aantal van Mutsaers' emblemata extra betekenis krijgen als de lezer ook Mutsaers' andere teksten kent en er verbanden mee legt. Het aan Cats ontleende motto van *Het circus van de geest* - 'Erkaut, eer dat gy swelgt, slockt niet, gelijk een vraet, / maer denckt meer, als ghy leest; en leest meer, alser staet' – blijkt inderdad zeer toepasselijk. Dit motto herinnert tevens aan Nijhoffs bekende poëtische versregel 'Lees maar: er staat niet wat er staat'. Vele van Mutsaers' op het eerste gezicht eenvoudig lijkende emblemata hebben een roepen zo een rijkdom aan betekenissen op.

Het is duidelijk dat Mutsaers in *Het circus van de geest* iets van haar 'waarheid' laat zien, maar zoals gebruikelijk - overeenkomstig haar literatuuropvatting - wel op een bedekte manier¹⁷.

¹⁵ Cf. hierbij ook de volgende scène uit *De Markiezin* (1989: 109-110) waar de vader van de 'zij' kort voor zijn dood zegt: "Eigenlijk, [...] heb ik altijd een tuin willen hebben zonder dit soort afschuwelijke evergreens, want ze brengen je maar op misleidende gedachten, terwijl ze zelf toch ook heus het eeuwige leven niet hebben. Best mogelijk dat ze in die groene keurslijfjes zijn opgewassen tegen sneeuw en vorst, maar de waarheid is dat de worm ze onder de grond komt vermoorden. Daarom is het aanmatigend zoals ze daar staan, het is bluf, het is een flater. En ik vertik het om ze goeiendag te zeggen. Ik houd niet van melodrama".

¹⁶ Cf. 'Hoewel die takken afkomstig zijn van de blauwspaar uit de tuin vangt Rachel het woord *evergreen* op. Verfrissend en ondermijnend tegelijkertijd' (Mutsaers 1994: 26).

¹⁷ Brems brengt het 'duivelemblema' in verband met het onthulling-verhulling-motief. Op het plaatje ziet men een (vrouwelijke) duivel die zich uitkleedt. De bijbehorende tekst luidt: 'Een duivel die aan striptease doet / houdt horentjes en bokkevoet'. Brems (2003: 940-941) vermoedt dat Mutsaers hier de duivel met de auteur vergelijkt: 'zij [Mutsaers] lijkt zich bloot te geven, authentiek te zijn, maar houdt steeds een paar maskerales achter de hand. Dat

Ook met het ‘zebra-emblema’ verwijst Mutsaers wellicht naar zichzelf en naar haar schriftuur. Het onderschrift van dit emblema ‘Wees zwart-wit¹⁸ als het zebra paard / geen mens is uw nuances waard’ zou ook als motto kunnen fungeren bij de hele bundel en bij Mutsaers’ bevlogen en radicale schriftuur in het algemeen. Het subjectieve, het persoonlijke komt ook tot uitdrukking in de bijzondere vormgeving van de onderschriften van *Het circus van de geest*. Mutsaers kiest hier bewust niet voor gedrukte, ‘onpersoonlijke’ letters, maar voor haar eigen handschrift: ‘Het handschrift doet primitief, spontaan en informeel aan en net die kwaliteiten wil het ook prediken’ (Brems 2003: 928). Het persoonlijke handschrift past dan ook bij de zeer persoonlijke en idiosyncratische lessen die Mutsaers haar lezers in deze bundel meegeeft. *Het circus van de geest* is letterlijk en figuurlijk van Mutsaers’ signatuur.

In deze korte bespreking van Mutsaers’ bundel wil ik een laatste keer de krachtlijnen van mijn lectuur van haar werk aan een concrete tekst toetsen. *Het circus van de geest* illustreert twee hoofdkenmerken van Mutsaers’ schriftuur: te weten het idee van het onthullen en het verhullen (cf. de inktvis) en haar inzet, haar engagement. Uit Mutsaers’ emblemata komt een heel eigen visie op een beleving van de wereld naar voren. Ze zeggen iets over haar beleving en Mutsaers kiest een vorm die deze beleving voelbaar maakt. De tweede eigenschap van Mutsaers’ schriftuur die ik hier wil beklemtonen is het engagement dat eruit spreekt, het verzet tegen een aantal vormen van onderdrukking. Dit verzet wordt onder meer geuit door middel van een ontregelende vorm. *Het circus van de geest* is, alle speelsheid ten spijt, ook een kritische bundel met inzet. Met haar ‘verkeerde wereld’ laat Mutsaers alternatieve manieren van denken zien. En dat lijkt me dan ook een van haar meest fundamentele ambities te zijn.

In het gefingeerde interview uit *Zeepijn* laat Mutsaers (1999: 250) haar alter ego ‘CM’ tegen het fictieve personage Blanche de Crayencour zeggen: ‘En de zeepijn heb ik zeer hoog, omdat hij de enige den is die verticaliteit met horizontaliteit weet te combineren. Doelgerichte grilligheid!’. Ik heb er eerder op gewezen dat de ‘doelgerichte grilligheid’ van de zeepijn zich laat lezen als een bedekte typering van Mutsaers’ eigen schriftuur. Dit beeld lijkt me dan ook erg geschikt om er dit proefschrift mee af te sluiten. Uit mijn lecturen is gebleken dat Mutsaers’ schriftuur daadwerkelijk grillig kan worden genoemd: ze is associatief, beeldend, digressief, chaotisch (vaak door een *teveel* aan samenhang), rizomatisch, opsommend, weelderig, muzikaal, enzovoorts. Doorgaans gaat het

de duivel op de tekening een vrouwelijk exemplaar is, vergemakkelijkt de identificatie met Mutsaers’. Het ‘duivelemblema’ laat zich dus lezen als een allusie op Mutsaers’ onthullende en het verhullende schrijven. Men zou de ‘moraal’ van het emblema ook kunnen samenvatten als: een duivel blijft per slot van rekening altijd een duivel, ook al doet hij zich anders voor.

¹⁸ Cf. hierbij een revelerende passage uit *Rachels rokje revisited*. Tijdens het verhoor met de anonieme rechters zegt Rachel in verband met de zwart-witfilm *Dagboek van een kamermeisje*: ‘Mooie film, mooie laarsjes, mooi kamermeisje. Ook dat de film zwart-wit was, dat beviel me ook. En dat het kamermeisje een zwart jurkje droeg en een wit schortje zodat ze in feite dubbelop zwart was en dubbelop wit, wat perfect strookte met het beeld dat ik van mijzelf had’ (Mutsaers 1994: 238). Het ‘zwart-wit motief’ verwijst hier misschien naar de schuldthematiek in de roman. We kunnen hier echter ook denken aan Mutsaers’ soms zeer radicale manier van denken.

echter om een doelgerichte, geëngageerde grilligheid, om een grilligheid met *inzet*¹⁹. Zoals gezegd maakt Mutsaers in *Hazepeper* een onderscheid tussen het brave, poezelige konijn en de wilde, onaangepaste haas. Haar voorkeur gaat duidelijk uit naar de haas. Critici die bij Mutsaers het ‘schattige’, naïeve, kinderlijke beklemtonen en daarbij het kritische facet van haar werk verwaarlozen, maken van haar een konijn, terwijl ze zichzelf nadrukkelijk als een haas opvoert: ‘Nu is schattig nooit interessant’ (Mutsaers 1985 : 13).

Zoals we weten heeft Mutsaers’ grilligheid dikwijls ontregelende functies. We kunnen hierbij opnieuw verwijzen naar Gilles Deleuzes opvattingen over literatuur en stijl: ‘Meer dan louter behagen, navertellen of voorstellen moet literatuur ook kunnen prikken zodat het denken uit de veilige haven (weer) in volle zee wordt geloodst’²⁰. Deleuze ziet de auteur als een vreemde in zijn eigen taal. Iets soortgelijks geldt ook voor Mutsaers: zij ontregelt taal en de resulterende ‘vreemde’ taal daagt de bestaande orde uit. Gevestigde hiërarchieën zoals die tussen mens en dier of tussen man en vrouw kunnen hierdoor op losse schroeven worden gezet. Mutsaers’ schriftuur stelt zo (hegemonische) discoursen aan de kaak en reikt alternatieve discoursen aan. Haar ontregelende taal laat zich ook interpreteren als een verzet tegen de dorre clichétaal, tegen het ‘*déjà là*’²¹ van de taal. Waar de ‘normale’ taal, een lineaire schriftuur enkel benoemt en beschrijft, zijn Mutsaers’ verwrongen woorden en de springerige schriftuur beter in staat om voelbaar te maken wat ze wil uitdrukken. Een belangrijke functie van de verschillende ontregelingen op diverse niveaus die Mutsaers’ schriftuur veroorzaakt is het alluderen op een creatieve tegenwereld die diametraal tegenover de wereld van de rationaliteit en het efficiëntiedenken staat. De creatie van zo’n poëtische ‘Gegenwelt’, een leefbare ruimte laat zich lezen als een poging om de ‘depoëtisering’ tegen te houden. Voor Charlotte Mutsaers impliceert schrijven ‘tegen iets aanschrijven’ – al schrijvend gooit ze haar ‘*sic!*-tikkende tijdbommen’²² in het hoenderhok.

¹⁹ Ik denk hier aan een passage uit *Rachels rokje* (1994 : 110) waar Rachel tegen de anonieme rechters zegt: ‘Fabuleren terwijl het erop is of eronder, zoiets noem ik nu fout. Fout ten opzichte van het doel dat ik me had gesteld’.

²⁰ Posman (2006: 14).

²¹ Ik ontleen de formulering ‘*déjà là* van de taal’ aan Bart Vervaeck (1999: 99) die Derrida citeert.

²² Mutsaers (2004: 484).

Bibliografie

Discourstheorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe

- Akerstrom Andersen, Niels (2003)**, *Discursive Analytical Strategies. Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. The Policy Press, Bristol.
- Baetens, Jan (2002)**, *Cultural Studies. Een Inleiding*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, pp. 7-98.
- Barrett, Michèle (1994)**, 'Ideology, Politics, Hegemony: From Gramsci to Laclau and Mouffe'. In: *Mapping Ideology*. Žižek Slavoj (edited by). Verso, London, pp. 235-262.
- Bru, Sascha (2002a)**, 'Voorlopig denk ik: Ik ben een kunstenaar'. Het discours van de avant-gardist Paul van Ostaïjen tussen 1916 en 1921'. In: *Spiegel der Letteren*, 44ste jaargang, nr. 4, p. 332-366.
- Bru, Sascha (2002b)**, 'De mythe van de waanzinnige liefde. Breton & de PCF & Laclau'. In: *Freespace Nieuw Zuid*, jaargang 2, nummer 7, pp. 33-48.
- Butler Judith, Critchley Simon, Laclau Ernesto, Žižek Slavoj (1998)**, *Das Undarstellbare der Politik. Zur Hegemonietheorie Ernesto Laclaus*. Turia + Kant, Wien.
- Butler, Judith, (1999)** *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. Routledge, New York 1999 [1990].
- Butler, Judith (2000a)**, 'Restaging the Universal: Hegemony and the Limits of Formalism'. In: Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 11-43.
- Butler, Judith (2000b)**, 'Competing Universalities'. In: Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 136-181.
- Butler, Judith (2000c)**, 'Dynamic conclusions'. In: Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 263-280.
- Carpentier, Nico, Spee, Sonja (1999)**, *Een mening hebben over prostitutie. Een kritische kijk op de prostitutie-uitzending van Jan Publiek*. Universiteit Antwerpen UIA, Departement Politieke en Sociale Wetenschappen, PSW-Paper.
- Carpentier, Nico, De Vos Patrick (2001)**, 'De discursieve blik. De discourstheorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse'. In: *Ethiek en maatschappij*, 4/4, pp. 3-30.
- Carpentier, Nico, Spinoy Eric (2006)**, 'From the political to the cultural'. In: Carpentier, Nico, Spinoy, Erik, *Discourse Theory and Cultural Analysis. Media, Arts and Literature*. Creskill NJ, Hampton Press, pp. 1-32 [nog te verschijnen].
- Connolly, William E. (1991)**, *Identity / Difference. Democratic Negotiations of Political Paradox*. Cornell University Press, Ithaca and London.

- Critchley, Simon, Marchart, Oliver (2004)** (edited by), *Laclau. A critical reader*. Routledge. London and New York.
- Evans, Dylan (1996)**, *An Introduction Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Routledge, London and New York.
- Easthope, Antony (1991)**, *Literary Into Cultural Studies*. Routledge, London and New York.
- Geras, Norman (1987)**, 'Postmarxism?'. In: *New Left Review*, nr. 163, pp. 40-82.
- Grossberg, Lawrence, Nelson, Cary, Treichler, Paula (1992)**, 'Cultural Studies: An introduction'. In: *Cultural studies*. Routledge, London, pp. 1-16.
- Howarth, David (1995)**, 'Discourse Theory'. In: *Theory and Methods in Political Science*. Edited by David Marsch and Gerry Stoker, Macmillan Press LTD, London, pp. 115-133.
- Howarth, David (1998)**, 'Discourse Theory and Political Analysis'. In: *Research Strategies in the Social Sciences. A Guide to New Approaches*. Edited by Scarbrough, Elinor, Tanenbaum, Eric, Oxford University Press, Oxford, pp. 268-293.
- Howarth, David (2000a)**, *Discourse*. Open University Press, Buckingham/Philadelphia.
- Howarth, David, Norval Aletta, Stavrakakis Yannis (2000b)** (edited by), *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester University Press, Manchester/ New York.
- Knoche, Stefan (2001)**, 'Die Wiederentdeckung des Politischen. Zur postmodernen politischen Philosophie'. In: *Labyrinth*, Vol. 3, Winter.
- Lacan, Jaques (1994)**, 'The Mirror-phase as Formative of the Function of the I'. In: Žižek (ed.), *Mapping Ideology*. Verso, London / New York, pp. 93-99.
- Laclau, Ernesto (1976)**, 'Die Eigenart des Politischen: zur Poulantzas – Miliband – Kontroverse'. In: Poulantzas, Nicos, Miliband, Ralph, *Kontroverse über den kapitalistischen Staat. Mit einem Beitrag von Ernesto Laclau*. Internationale Marxistische Diskussion 60, Merve Verlag Berlin, Berlin, pp. 52- 79.
- Laclau, Ernesto (1979)**, *Politics and ideology in Marxist Theory. Capitalis – Fascism - Populism*. Verso, London.
- Laclau, Ernesto (1983a)**, 'Socialisme et transformation des logiques hégémoniques'. In : Buci-Glucksmann (ed.), *La Gauche, Le Pouvoir, Le Socialisme. Hommage à Nicos Poulantzas*. Presses Universitaires de France, Paris, pp. 331-338.
- Laclau, Ernesto (1983b)**, 'Transformations of advanced industrial societies and the theory of the subject'. In: Hänninen and Paldán (eds.), *Rethinking Ideology: a Marxist debate*. Argument-Verlag, Berlin, pp. 39-44.
- Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal (1985)**, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a radical democratic politics*. Verso, London.
- Laclau Ernesto and Mouffe, Chantal (1987)**, 'Post-Marxism without Apologies'. In: *New Left Review*, nr. 166, pp. 79-106.

- Laclau, Ernesto (1988)**, 'Metaphor and Social Antagonisms'. In: Nelson and Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Macmillan Education, Basingstoke, pp. 249-257.
- Laclau, Ernesto (1989)**, 'Politics and the limits of modernity'. In: Ross (ed.), *Universal Abandon?* University of Minnesota Press, Minneapolis, pp. 63-82.
- Laclau, Ernesto (1990)**, *New Reflections on the Revolution of our time*. Verso, London.
- Laclau, Ernesto (1992a)**, 'Beyond emancipation'. In: Pieterse (ed.), *Emancipations: Modern and Postmodern*. Sage, London, pp. 121-137.
- Laclau, Ernesto (1992b)**, 'Universalism, particularism, and the question of identity'. In: *October*, 61, summer, pp. 83-90.
- Laclau, Ernesto (1993)**, 'Power and representation'. In: Foster (ed.), *Politics, Theory and Contemporary Culture*. Columbia University Press, New York, pp.277-296.
- Laclau Ernesto (edited by) (1994)**, *The making of Political Identities*. Verso, London.
- Laclau, Ernesto (1996)**, *Emancipation (s)*. Verso, New York / London.
- Laclau, Ernesto (2000a)**, (Trad. De l'Anglais par Claude Orsoni) *La guerre des identités. Grammaire de l'émancipation*. Editions la Découverte M.A.U.S.S., Paris.
- Laclau, Ernesto (2000b)**, 'Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics'. In: Butler, Judith, Laclau , Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 44-89.
- Laclau, Ernesto (2000c)**, 'Structure, History and the Political'. In: Butler, Judith, Laclau , Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 182-212.
- Laclau, Ernesto (2000d)**, 'Constructing Universality'. In: Butler, Judith, Laclau , Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 281-307.
- Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal (2000)**, *Hegemonie und radikale Demokratie. Zur Dekonstruktion des Marxismus*. Passagen Verlag, Wien, 2000 [1985 englische Erstausgabe].
- Meijer, Maaïke (1996a)**, 'Beyond Interpretation. Einde van de interpretatie en nieuw begin'. In : *TVL – Tijdschrift voor Literatuurwetenschap*, jrg. 1, nr. 1, maart, pp. 35-41.
- Meijer, Maaïke (1996b)**, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. University Press, Amsterdam, pp. 18-37, 85-90.
- Mouffe, Chantal (1979a)**, 'Hegemony and ideology in Gramsci'. In: Mouffe, Chantal (edited by), *Gramsci and Marxist Theory*. Roudledge & Kegan Paul, London, pp. 168-204.
- Mouffe, Chantal (1979b)**, 'Introduction : Gramsci today'. In : Mouffe, Chantal (edited by), *Gramsci and Marxist Theory*. Roudledge & Kegan Paul, London, pp. 1-18.

- Mouffe, Chantal (1983)**, 'Socialisme, démocratie et nouveaux mouvements sociaux'. In : Buci-Glucksmann (ed.), *La Gauche, Le Pouvoir, Le Socialisme*. Presses Universitaires de France, Paris, pp. 147-156.
- Mouffe, Chantal (1988a)**, 'American liberalism and its critics: Rawls, Taylor, Sandel and Walzer. In: *Praxis International*, 8:2, pp. 193-206.
- Mouffe, Chantal (1988b)**, 'Hegemony and new political subjects: towards a new concept of democracy'. In: Nelson and Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Macmillan, Basingstoke, pp. 89-104.
- Mouffe, Chantal (1989)**, 'Radical democracy: modern or postmodern?'. In: Ross (ed.), *Universal Abandon?*. Edinburgh University Press, Edinburgh, pp. 31-45.
- Mouffe, Chantal (1992a)**, 'Citizenship and political identity'. In: *October*, nr. 61, pp. 28-32.
- Mouffe, Chantal (1992b)**, *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community*. Verso, London.
- Mouffe, Chantal (1993)**, *The Return of the Political*. Verso, London.
- Mouffe, Chantal (1994)**, 'For a politics of nomadic identity'. In: Robertson et al (eds.), *Travellers' tales*, Routledge, London, pp. 105-113.
- Mouffe, Chantal (1996)**, 'Democracy, Power and the 'Political''. In: Benhabib, Seyla (edited by), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press, New Jersey, pp. 245-256.
- Mouffe, Chantal (1998)**, 'Démocratie et libéralisme politique: est-il possible de les concilier?'. In: Dillens, Anne-Marie, Mouffe, Chantal, ... (edited by), *Questions au Libéralisme*. Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, Bruxelles, pp. 15-26.
- Mouffe, Chantal (1999a)**, 'Carl Schmitt and the Paradox of Liberal Democracy'. In: Mouffe (ed.), *The Challenge of Carl Schmitt*. Verso, London / New York, pp. 38-53.
- Mouffe, Chantal (1999b)(Hg.)**, *Dekonstruktion und Pragmatismus. Demokratie, Wahrheit und Vernunft*. Passagen Verlag, Wien.
- Mouffe, Chantal (1999c)**, 'Introduction: Schmitt's Challenge?'. In: Mouffe (ed.), *The Challenge of Carl Schmitt*. Verso, London / New York, pp. 1-6.
- Mouffe, Chantal (2000)**, *The Democratic Paradox*. Verso, London / New York.
- Mouffe, Chantal and Nagl, Ludwig (2001)(eds.)**, *The Legacy of Wittgenstein: Pragmatism or Deconstruction*. Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main.
- Mouffe, Chantal (2001)**, 'Every Form of Art Has a Political Dimension'. Chantal Mouffe, interviewed by Roasalyn Deutsche, Branden W. Joseph, and Ythomas Keenan. In: *Grey Room*, winter, pp. 98-125.
- Norval, Aletta J. (1996)**, *Deconstructing Apartheid Discourse*. Verso, London / New York.

- Pagel, Gerda (1989)**, *Jacques Lacan zur Einführung*. Junius Verlag, Hamburg.
- Rajchman, John (ed) (1995)**, *The Identity in Question*; Routledge, New York / London.
- McRobbie, Angela (1992)**, 'Post-Marxism and Cultural Studies : A Post-script'. In : *Cultural Studies*. Edited by Lawrence Grossberg, Cary Nelson, Paula Treichler. Routledge, London, pp. 719-730.
- Sayyid, Bobby, Zac, Lilian (1998)**, 'Political analysis in a world without foundations'. In: *Research Strategies in the Social Sciences. A Guide to new Approaches*. Edited by Scarbrough Elinor, Tanenbaum, Eric, Oxford University Press, Oxford, pp. 249- 267.
- Smith, Anna Marie (1994)**, *New Right Discourse on Race and Sexuality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Smith, Anna Marie (1998)**, *Laclau and Mouffe. The radical democratic imaginary*. Routledge, London and New York.
- Spinoy, Erik (2004)**, 'De verbeelding aan de macht'. Call for papers.
- Spinoy, Erik (2006)**, 'These really comprehensible poems that really touch you. The new realist discourse in Flemish poetry'. In: Carpentier, Nico en Spinoy, Erik, *Discourse Theory and Cultural Analysis. Media, Arts and Literature*. Creskill NJ, Hampton Press [nog te verschijnen].
- Stavrakakis, Yannis (1999)**, *Lacan and the Political*. Routledge, London and New York.
- Torring, Jacob (1999)**, *New theories of discourse. Laclau, Mouffe and Žižek*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford.
- Vlasselaers, Joris en Baetens, Jan (red.) (1996)**, *Handboek Culturele Studies. Concepten – Problemen – Methoden*. Acco, Leuven.
- Weber, Samuel (2000)**, *Rückkehr zu Freud: Jacques Lacans Ent-stellung der Psychoanalyse*. Passagen Verlag, Wien, pp. 11-37.
- Widmer, Peter (1990)**, *Subversion des Begehrens. Jacques Lacan oder Die zweite Revolution des Psychoanalyse*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
- Zienkowski, Jan (2003)**, 'Een discours theoretische politieke analyse naar het Amerikaanse neoconservatieve defensiediscours omtrent 11 september geïnspireerd op het conceptuele kader van Laclau en Mouffe'. Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Vakgroep communicatiewetenschappen. Vrije Universiteit Brussel, 2002-2003.
- Žižek, Slavoj (1990)**, 'Eastern Europe's Republics of Gilead'. In: *New Left Review*, nr. 183, pp. 50-62.
- Žižek, Slavoj (1999)**, *The sublime object of ideology*. Verso, London 1999 [1989].
- Žižek, Slavoj (2000a)**, 'Class Struggle or Postmodernism? Yes please!'. In: Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 90- 135.

Žižek, Slavoj (2000b), 'Da capo senza Fine'. In: Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 213-262.

Žižek, Slavoj (2000c), 'Holding the Place'. In: Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. Verso, New York/ London, pp. 308-329.

Discourstheorie: Internet

Brodocz, André, 'Ernesto Laclau: Zwischen Dekonstruktion und Pragmatismus'.
www.information-philosophie.de/philosophie/laclau.html [1 februari 2006].

Carpentier, Nico, Spee, Sonja, 'Discoursanalyse. Cursustekst'. Informatieverwerking UIA Dept. PSW <http://gopher.ulb.ac.be/~ncarpent/disc.html> [1 februari 2006].

Carpentier, Nico, 'De discursieve articulatie van publieksparticipatie in vier talkshows. Een onderzoek naar de constructie van publieksparticipatie aan de hand van de discourstheorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe'. Doctoraat, 2001.
http://homepages.vub.ac.be/~ncarpent/phd_carpentier_all.html [1 februari 2006].

Knoche, Stefan, 'Die Wiederentdeckung des Politischen. Zur postmodernen politischen Philosophie' <http://labyrinth.iaf.ac.at/2001/Knoche.html> [1 februari 2006].

Laclau, Ernesto, 'Macht und Repräsentation'. Aus dem Englischen von Michael Heister und Richard Schwarz.
www.episteme.de/download/Laclau.rtf [1 februari 2006].

Laclau, Ernesto, 'Hegemonie, Macht und Rechtspopulismus. Ein Gespräch mit Ernesto Laclau und Chantal Mouffe'.
www.episteme.de/htmls/MouLac.html [1 februari 2006].

Marchart, Oliver, 'Beantwortung der Frage: was heißt Post-Marxismus?'.
<http://sammelpunkt.philo.at:8080/archive/00000065/01/postm.htm> [7 februari 2006].

Charlotte Mutsaers: primaire literatuur

Boeken

Mutsaers, Charlotte (1983), *Het circus van de geest*. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (1985), *Hazepeper gevolgd door Napoleon, Sunt pueri pueri... en Varia*. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (1986a), *Mijnheer Donselaer zoekt een vrouw*. Beeldverhaal. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (1986b), *Hanegeschrei*. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (1988), *De Markiezin*. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (1990), *Kersebloed. Essays*. Meulenhoff, Amsterdam

Mutsaers, Charlotte (1994), *Rachels rokje*. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (1996), *Paardejam. Essays en verhalen*. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (1999), *Zeepijn. Essays en verhalen*. Meulenhoff, Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (2002) (samenstelling en redactie **Kregting, Marc, Portegies Annette, van der Waals, Tessa**), *Bont. Uit de zoo van Charlotte Mutsaers*. Amsterdam.

Mutsaers, Charlotte (2003), *Cheese!* Uitgeverij Rubinstein, Amsterdam.

Vertalingen

Mutsaers, Charlotte (1997), *Rachels Röckchen* (vertaald door Marlene-Müller-Haas). Carl Hanser Verlag, München/ Wien.

Mutsaers, Charlotte (2001), *Kirschenblut*. (Vertaald door Marlene Müller-Haas). Carl Hanser Verlag Edition Akzente, München/Wien.

Catalogi

Charlotte Mutsaers(1985): *schilderijen*. Met een brief van Fritzi Harmsen van Beek en met een beschouwing van Anneke Oele. Meulenhoff, Amsterdam.

In samenwerking

Biesheuvel, J.M.A. (1982), *Hoe de dieren in de hemel kwamen*. Voraafgegaan door *Die aardige beer*. Met houtsneden van Charlotte Mutsaers. Meulenhoff, Amsterdam.

Charms, Daniil (1990), *Alle mensen houden van geld*. Met elf tekeningen van Charlotte Mutsaers. Vertaald uit het Russisch. Met een nawoord van Thomas Langerak. (Pegasus literair), Pegasus, Amsterdam.

Gielkens, Jan et al. (1987), *Kom met een gesis van vleugels: Leda en de zwaan*. Met dertien zeefdrukken van Charlotte Mutsaers, Athabasca, Utrecht.

Artikelen en interviews

Mutsaers, Charlotte (1986a), 'Ik ben ernstig en dat irriteert'. Interview door Arjen Schreuder. In: *NRC Handelsblad*, 9 juni.

Mutsaers, Charlotte (1986b), 'Mag ik in de keuken soms m'n eigen vingers aflikken?'. Interview door René T' Sas, In: *HN Magazine*, 11 januari.

Mutsaers, Charlotte (1987), Radioprogramma boeken. Jan Siebelik, Willem Roggeman, Ad Fransen, Rein Bloem, Charlotte Mutsaers, Kees Visser en Martin Ros, 17 maart.

- Mutsaers, Charlotte (1989a)**, 'Ontroering maar... mondjesmaat'. Interview door Corinne Spoor. In : *De Tijd*, 17 maart.
- Mutsaers, Charlotte (1989b)**, 'De lust tot lijden'. In : *Raster*, 1977 (1989), afl. 46, pp. 12-22.
- Mutsaers, Charlotte (1989c)**, In: *Dubbeltalent: tentoonstelling 1 april – 13 mei, Hessenshuis, Falconrui 53, Antwerpen*, pp. 62-63.
- Mutsaers, Charlotte (1989d)**, 'Doodskus'. In: *Vrij Nederland*, 27 mei.
- Mutsaers, Charlotte (1989e)**, 'Oude dweilers en bustehouders van goud'. In: *Vrij Nederland*, 10 juni.
- Mutsaers, Charlotte (1990a)**, 'Ik pleit voor de moraal. Laat me toch'. Interview door Doeschka Meijsing en Paul Bresser. In: *Elsevier*, 19 september.
- Mutsaers, Charlotte (1990b)**, 'Steelsheid'. In: *Raster*, 1977 (1990), afl. 51, pp. 52-63.
- Mutsaers, Charlotte (1991)**, Radioprogramma Boeken. Interview met de schilderes en schrijfster over haar keuze om met het schilderen te stoppen, 16 juli.
- Mutsaers, Charlotte (1992)**, 'Op zeebenen, blauwvoeten en knieën van dennehout'. In: *Raster*, 1977 (1992), afl. 60, pp. 30-37.
- Mutsaers, Charlotte (1993)**, 'Omdat ik geen Pinokkio ben'. In: *De Revisor*, nr. 6, p. 16.
- Mutsaers, Charlotte (1994a)**, 'Ik sprak met dennenaalden, pijnappels en vissen. 1. inleiding'. In: *Tirade*, jrg. 38, nummer 351, maart-april, pp. 110-115.
- Mutsaers, Charlotte (1994b)**, 'Ik sprak met dennenaalden, pijnappels en vissen. 2. Een te laat geposte brief'. In: *Tirade*, jrg. 38, nummer 352, mei-juni, pp. 235-242.
- Mutsaers, Charlotte (1994c)**, 'Ik sprak met dennenaalden, pijnappels en vissen: 3. Wij sterven uit: ons verhaal'. In: *Tirade*, jrg. 38, nr. 353, juli-augustus, pp. 358-364.
- Mutsaers, Charlotte (1994d)**, 'Ik sprak met dennenaalden, pijnappels en vissen. 4. Naar La Suchère, een reisverslag'. In: *Tirade*, jrg. 38, nr. 354, september-oktober, pp. 454-469.
- Mutsaers, Charlotte (1994e)**, 'Ik sprak met dennenaalden, pijnappels en vissen. 5. Zelfportret als kerstboom of weemoed onverklaarbaar'. In: *Tirade*, jrg. 38, nr. 355, november-december, pp. 548-562.
- Mutsaers, Charlotte (1994f)**, 'In een rokje rondwervelen'. Interview door Ellen de Jong-de Wilde. In: *Kreatief*, jrg. 28, oktober, nr. 3-4, pp. 101-108.
- Mutsaers, Charlotte (1994g)**, 'Zonder titel'. In: *Vrouwentroost*, samengesteld door Cisca Dresselhuys en Jacqueline Wesselius, onder red. Van Henk Figer, Amsterdam, Nijgh & van Ditmar, pp. 62-64.
- Mutsaers, Charlotte (1995a)**, 'Heeft de schreeuw een vorm?'. Interview door Jaap van Heerden. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 49-59.
- Mutsaers, Charlotte (1995b)**, 'Vlezige bliksems'. In: *Optima*, vol. 12, april, pp. 16-24.

- Mutsaers, Charlotte (1995c)**, 'Hartstocht is altijd beangstigend. De intrigerende wereld van Charlotte Mutsaers'. Interview met Elisabeth Lockhorn. In: *Opzij*, vol. 23, afl. 7-8 (juli-augustus), pp. 16-21.
- Mutsaers, Charlotte (1995d)**, 'In een rokje rondwervelen'. Vraaggesprek met Ellen de Jong – de Wilde. In: *Schoon schip*, vol. 2, afl. 4, pp. 38-41.
- Mutsaers Charlotte et al. (1995e)**, *De gelukkige inktvis*. Nijmegen: Dekker van de Vegt. Uitgave ter gelegenheid van dertig jaar Stichting Fonds voor de Letteren.
- Mutsaers, Charlotte (1996a)**, 'Ik zou de gave van het woord graag cadeau doen voor een buik met hondehaar'. Interview door Petra Quadvlieg. In: *HN Magazine*, 16 maart.
- Mutsaers, Charlotte (1996b)**, 'Gevoelens moet je hullen in een jasje van verstand'. Interview door Elisabeth Lockhorn. In: *Geletterde vrouwen*. Anthos, pp. 205-223.
- Mutsaers, Charlotte (1996c)**, 'Kleur bekennen'. Martin Simek spreekt met Charlotte Mutsaers, 26 september (radio-opname).
- Mutsaers, Charlotte (1997a)**, 'Gilliams Nachtigallen'. In: *Elias oder das Gefecht mit den Nachtigallen 1930-1935*, Friedenauer Presse, Berlin, pp. 115-123.
- Mutsaers, Charlotte (1997b)**, '1001 Notities'. In: *De Standaard*, 12-06-1997.
- Mutsaers, Charlotte (1997c)**, 'Nicht die Seele, wohl ihre Spiegel'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*, Nummer 50, November, Aus dem Niederländischen von Marlene Müller-Haas, pp. 119-122.
- Mutsaers, Charlotte (1997d)**, 'Le plaisir aristocratique de déplaire'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*, Nummer 50, November, Aus dem Niederländischen von Marlene Müller-Haas, pp. 123-125.
- Mutsaers, Charlotte (1997e)**, 'Die Marquise'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*. Nummer 50, November, Aus dem Niederländischen von Marlene Müller-Haas, pp. 126-132.
- Mutsaers, Charlotte (1997f)**, 'Feuer und Wasser'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*. Nummer 50, November, Aus dem Niederländischen von Marlene Müller-Haas, pp. 133-138.
- Mutsaers, Charlotte (1997g)**, 'Worte reichen nicht Hund'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*. Nummer 50, November, Aus dem Niederländischen von Marlene Müller-Haas, pp. 139-140.
- Mutsaers, Charlotte (1997h)**, 'Als ik een laaghangende tak zie, kijk ik of die lekker in de bek ligt'. Interview door Eveline Brandt. In: *De Groene Amsterdammer*, 17 december.
- Mutsaers, Charlotte (1998a)**, 'Plaisir d'hiver in Oostende'. Open brief aan Eric de Kuyper. In: *Ons Erfdeel*, vol. 41, afl. 2, maart-april, pp. 162-176.
- Mutsaers, Charlotte (1998b)**, 'Zo steels als een zwaluw'. Kleermaken met taal, schilderen met woorden: Charlotte Mutsaers over haar werk. Interview door Johan Vandenbroucke. In: *De Morgen*, 16 april.

- Mutsaers, Charlotte (1998c)**, 'Leven de levende kerstboom'. In : *De Gids*, vol. 161, afl. 7 juli, pp. 508-509.
- Mutsaers, Charlotte (1998f)**, 'Dogbag'. In: Nelleke Noordervliet et al. [samenstelling]. *Wisselend decor: hommages aan Hella S. Haasse*. Met bijdragen van Jan van Lelyveld [et al.]. Amsterdam, Querido, pp. 22-25.
- Mutsaers, Charlotte (1999a)**, 'Ik kan het niet uitstaan dat ik het met één leven moet doen'. Interview met Betty Mellaerts. In: *De Morgen*, 2 oktober.
- Mutsaers, Charlotte (1999b)**, 'Het enige beest waar ik niet de minste consideratie voor heb, is de teek. Humo sprak met Charlotte Mutsaers'. In: *Humo*, 5 oktober.
- Mutsaers, Charlotte (1999c)**, 'Gezoek en gedoe'. Interview met Charlotte Mutsaers. In: *Het Parool*, 16 oktober.
- Mutsaers, Charlotte (1999d)**, 'Die Zunge des dicken Nichts. James Hamilton-Patersons Seestücke'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*. Nummer 53, November, Aus dem Niederländischen von Marlene Müller-Haas, pp. 187-190.
- Mutsaers, Charlotte (1999e)**, '1001 Notities'. In: *De Standaard*, 30 december.
- Mutsaers, Charlotte (2000a)**, 'Charlotte Mutsaers naar Timboektoe. Ik ga daar echt niet de hele tijd lezen'. In: *Vrij Nederland*, 19 februari, p. 64.
- Mutsaers, Charlotte (2000b)**, 'Charlotte Mutsaers by night'. Interview met Annelies Waele. In: *Feeling*, mei, pp. 36-38.
- Mutsaers, Charlotte (2000c)**, 'Wat maakt uw leven de moeite waard? Paddestoelen, rolpens en appelen'. In: *Humo*, 26 september.
- Mutsaers, Charlotte (2001a)**, 'Brief uit de hemel'. Literaire brief. In: *Vrij Nederland*, 26 mei, nummer 21.
- Mutsaers, Charlotte (2001b)**, 'Brief aus dem Himmel'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*. Nummer 57, September, pp. 182-183.
- Mutsaers, Charlotte (2001c)**, 'Zusje Hondhart. (over de grootheid van *De kleine Britt*)'. In: *Parmentier*, jrg. 10, nr. 4, pp. 6-16.
- Mutsaers, Charlotte (2002a)**, 'Je kunt je geest niet dwingen'. Interview door Martje Breedt Bruyn. In: *Vrij Nederland*, 7 december.
- Mutsaers, Charlotte (2003a)**, 'Kinderliteratuur, een contradiction in terminis?'. Wouterse Pieterse Lezing 2003. In: *Literatuur zonder leeftijd*, nummer 61, zomer, pp. 138-143.
- Mutsaers, Charlotte (2003b)**, 'SIC!'. In: *Yang*, nr. 39, pp. 482-484.
- Mutsaers, Charlotte (2004a)**, 'Leve het ongedierte!'. In: DW en B, oktober, nr. 5, Schrijverkes: insecten en literatuur, pp. 577-588.
- Mutsaers, Charlotte (2004b)**, 'Goed gezeept is half geschoren'. In : *Raster*. nr. 108, pp. 55-59.

Charlotte Mutsaers op het internet

www.bon-a-tirer.com/charlottemutsaers/

Over het werk van Charlotte Mutsaers

- Anoniem**, 'Conflict over boek Charlotte Mutsaers'. In: *NRC Handelsblad*, 25 mei.
- Van der Aa, Manu (1996)**, 'Paardejam'. In: *Streven*, vol. 63, afl. 5 mei, pp. 477- 478.
- Anker, Robert (1989)**, 'Een zuiver kind in een maffe vrouw'. In: *Het Parool*, 28 januari.
- Anker, Robert (1996)**, 'Waarom eet ik paard?'. In: *Het Parool*, 26 januari.
- Anker, Robert (1999)**, 'Dennenuitbuiting, dennenverdriet, dennenhars'. In: *Het Parool*, 8 november.
- Bogaert, Paul (1998)**, 'Stalking'. In: *De gids*, Vol. 161, afl. 4 april, pp. 325-327.
- Bousset, Hugo (1996)**, 'Down to heaven'. Over Charlotte Mutsaers en Witold Gombrowicz. In: *Geritsel van papier: essays*. Amsterdam, Meulenhoff, pp. 128-135.
- Bousset, Hugo (1997)**, 'De roman is een ui'. Over de grenzen van de roman. In : *De Gids*, vol. 160, afl. 6, pp. 444-450.
- Bousset, Hugo (1998)**, 'Bevlogen lichtheid'. In: *De Gids*, vol. 161, afl. 3 maart, pp. 224-239.
- Brems, Elke (2003)**, 'Een boek om traag te lezen. Over de *EMBLEMATA* van Charlotte Mutsaers'. In: Van Vaeck, Marc, Brems, Hugo, Claassens, Geert H.M., *De Steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat*. Peeters. Leuven, pp. 923-943.
- Brockötter, Inga-Lisa (2004)**, *Beeldspraak in Rachels rokje* van Charlotte Mutsaers. Licentiaatsverhandeling, Münster.
- Bulhof, Francis (1996)**, 'Ouderenpartij. Kroniek van het proza'. In: *Neerlandica extra muros*, vol. 34, afl. 3, oktober, pp. 43-49.
- De Buysser, Pieter (2000)**, 'Over Zeepijn van Charlotte Mutsaers'. In : *Yang*, vol. 36, afl. 190, juli, pp. 187-192.
- Carette, Hendrik (1997)**, 'Mevrouw Mutsaers doet het weer!'. In: *Ons Brussel*, vol. 18, afl. 6 juni, pp. 8-9.
- Cohen, Mischa**, 'Schrijvers tegen de nieuwe spelling'.
<http://www.vn.nl/vn/show/id=47739/framenoid=39914> [19 januari 2006].
- Cornet, Pascal (2000)**, 'Onze kijk op onze kijk'. In: *Poëziekrant*, vol. 24, afl. 1-2, januari-april, pp. 62-65.
- Cuperus, Henk (1989)**, 'Fritzi & Charlotte 2'. In: *Vrij Nederland*, 10 juni.

- Cuyt, Martine (1999)**, 'Keizerin van Kapellen. Schrijfster Charlotte Mutsaers keert terug naar kasteel van haar jeugd'. In: *Gazet van Antwerpen*, 6 november.
- van Deel, Tom (1990)**, 'Een mussebekje vol doet voor New York niet onder'. In: *Trouw*, 27 september.
- van Deel, Tom (1994)**, 'Een rokje dat zijn weerga niet kent'. In: *Trouw*, 17 maart.
- van Deel, Tom (1996)**, 'Kun je aan een spin vragen: weef eens een weeffout zonder web?'. In: *Trouw*, 26 januari.
- van Deel, Tom (1999)**, 'Wat doet een dennentakje op een vis?'. In: *Trouw*, 16 oktober.
- van Deel Tom (2002)**, 'Haar hond is haar muze'. In: *Trouw*, 14 december.
- Depondt, Paul (1999)**, 'De nauwe blik van een zeezot'. Charlotte Mutsaers. In: *De Volkskrant*, 18 november.
- Devos, Filip (1997)**, 'Een land van Piet Heynen'. In: *Poëziekrant*, vol. 21, afl. 5-6, september-december, pp. 66-67.
- Dieckmann, Dorothea (1997)**, 'Kälberliebe und Dichterswahn. Charlotte Mutsaers' rasender, wirbelnder Roman "Rachels Röckchen"'. In: *Die Zeit*, 21 maart.
- Dieckmann, Dorothea (2003)**, 'Anforderungen an einen Geldschrankknacker'. In: *Nachbarsprache Niederländisch*, vol 18, afl. 1, pp. 26-29.
- Diepstraten, Johan (2000a)**, 'De beste boeken van 1996'. In: *De kunst van het schrijven. Interviews & recensies*. Arnhem, Uitgeverij Elleesy, pp. 27-30.
- Diepstraten, Johan (2000b)**, 'Charlotte Mutsaers en Joost Zwagerman. Paardejam en In het wild'. In: *De kunst van het schrijven. Interviews & recensies*. Arnhem, Uitgeverij Elleesy, pp. 445-447.
- Dohle-Rohde, Suzanne (1989)**, 'Fritzi & Charlotte 4'. In: *Vrij Nederland*, 3 juni.
- Duif, Renilde (1995)**, 'Bij 'Palingdroom' en 'Marche Sombre des Comcombres''. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 60-64.
- Van Duijn, Heleen (2000)**, 'Ruisend groen'. In: *Surplus*, vol; 14, aflevering 2, maart-april, p. 10.
- Durlacher, Jessica (1990)**, 'Stukjes, beetjes, splinters, partjes, tikkeltjes'. Poëtische inzichten van Mutsaers over inhoud en vorm. In: *De Volkskrant*, 14 september.
- Eickmans, Heinz (1995)**, 'Idiom, Sprachspiel und Übersetzung'. In: *Niederdeutsches Wort*, vol. 35, pp. 63-73.
- Elshout, Ron (1995)**, 'Minieme en marginale missive aan Mevrouw Mutsaers'. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 74-78.
- Elshout Ron (1997)**, 'Lessen in kijken'. Over schrijven over beeldende kunst. In: *Bzzlletin*, jrg. 26, 1996-1997, nr. 246-247 mei-juni, pp. 74-83.

- Eugelink, Elisabeth (2001a)**, 'Het poëtische eureka-gevoel van Charlotte Mutsaers, of: De schrijver is een octopus'. In: *Streven*, januari, pp. 15-23.
- Eugelink, Elisabeth (2001b)**, 'Kritieken op de cultuurkritiek: wat eraan voorafgaat'. In: *Parmentier*, jaargang 10, nummer 4, pp. 3-5.
- Eymers, Hester (1997)**, 'Huilende schrijfsters'. In: *Bzzlletin*, jrg. 26, 1996-1997, nr. 246-247 mei-juni, pp. 84-86.
- Foppe, Han (1994)**, '37 plooiën en zeven verhoren: een liefdesgeschiedenis van Charlotte Mutsaers'. In: *Ons Erfdeel*, jrg. 37, nr. 5, pp. 745-747.
- Freije, Aly (1995)**, 'Het rokje als intermediair. Perspectief in proza'. In: *Lift*, vol. 13, afl. 78, november-december, pp. 21-24.
- Geelen, Harry (1989)**, 'Fritzi & Charlotte 2'. In: *Vrij Nederland*, 3 juni.
- Gerits, Joris (1994)**, 'De toverkracht van de verbeelding'. In: *Dietsche Warande en Belfort*, jrg. 139, nr. 4, pp. 533-537.
- Goedegebuure, Jaap (1994)**, 'In-spin, uit-spuut'. In: *De Tijd*, 8 april.
- Goedegebuure, Jaap (2003)**, 'Charlotte Mutsaers en de macht van vloekende dingen'. In: *Rotterdams Dagblad*, 3 januari.
- Goedkoop, Hans (1996)**, 'Indianen willen liever vogels zijn'. Charlotte Mutsaers taalkundige trapezsprongen. In: *NRC Handelsblad*, 26 januari.
- Groeteman, Hanneke (2002)**, 'Marathon-interview met Charlotte Mutsaers'. 2 augustus, aflevering nr. 31, VPRO, Radio 1.
- Grijs, Piet (1985)**, 'De hazestem en de paardetram'. In: *De Volkskrant*, 22 november.
- Guépin, J. P. (1989)**, 'Fritzi & Charlotte 1'. In: *Vrij Nederland*, 3 juni.
- De Haes, Leo (1991)**, 'De vorm als norm. De stukjes en beetjes van Charlotte Mutsaers'. In: *De Nieuwe maand*, vol. 34, afl. 3, maart, pp. 8-13.
- Hageraats, Koos (1989)**, 'Een oorlogsschip als vriendin'. *De Markiezin* van Charlotte Mutsaers. In: *De Tijd*, 10 februari.
- Harms, Ingeborg (2001)**, 'Wer sich zum Tier schreibt. Charlotte Mutsaers gehorcht in ihren Essays einer Logik des Gefühls'. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26 juli.
- Hefting, Paul (1995)**, 'De picturale, klare lijn en het onzichtbare'. Het beeldende werk van Charlotte Mutsaers. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 11-20.
- Hellemans, Frank (2000)**, 'De bliksem als bondgenoot: het getemperd surrealisme van Charlotte Mutsaers'. In: *Ons Erfdeel*, vol. 43, afl. 1, januari-februari, pp. 105-106.
- Hendriks, Pepijn (1995)**, 'Een maus met een staartje'. Enkele aantekeningen bij *Rachels rokje*. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 32-33.

- Hermans, Tilly, Hoogendonk, Mabel (2000)**, (samenstelling), *Fik & Snik*. Over Charlotte Mutsaers. Meulenhoff, Amsterdam.
- Hermesen, Joke (1999)**, 'Unheimlich mooi: over (ge)weldadige kunst (Armando, Dumas, Heidegger)'. In: *Tirade*, vol. 43, afl. 4, oktober, pp. 336-351.
- Hertmans, Stefan (1994)**, 'Een rokriempje van niets. Charlotte Mutsaers' Rachels rokje'. In: *De Morgen*, 20 mei.
- Heumakers, Arnold (1996a)**, 'Opruimen en hemelvaart. Over de autobiographische roman'. In: *Raster*, vol. 74, 1996 (1977), pp. 49-59.
- Heumakers, Arnold (1996b)**, 'Uit de koffer van de dievenkoningin'. In: *De Volkskrant*, 2 februari.
- Heumakers, Arnold (1999)**, 'Zonder ballast de hemel tegenmoet'. In: *NRC Handelsblad*, 8 oktober.
- Heymans, J. (1996a)**, 'Het paard dat op schoot wilde'. Interview met Charlotte Mutsaers. In: *Filosofie Magazine*, jrg. 5, nr. 2, maart, pp. 34-37.
- Heymans, J. (1996b)**, 'De boekhouding'. In: *Bzzlletin*, jrg. 25, 1995-1996, nr. 235, april, pp. 72-77.
- Heymans, J. (1996c)**, 'De avonturen van mijnheer Donselaer'. Enkele opmerkingen bij een stripverhaal van Charlotte Mutsaers. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 26 (1996-1997), nr. 238, september, pp. 74-76.
- Heyting, Lien (1984)**, 'Triomfjes over de dood. Gesprek met Charlotte Mutsaers'. In: *NRC*, 18 mei, Cultureel Supplement, pp. 1-2.
- Hillaert, Wouter (2003)**, 'De kinderlijke onschuld in haar onderbroek. Eerste theatertekst van Charlotte Mutsaers heet Cheese!'. In: *Bis. De Morgen*, 8 augustus.
- Jaeggi, Adriaan (2001)**, 'Confessies van een vleeseter. Open brief aan Charlotte Mutsaers'. In: *Vrij Nederland*, 9 juni.
- Jansen, Odile (2001)**, 'Charlotte Mutsaers. *Rachels rokje*'. In: Anbeek van der Meijden, Goedegebuure, Janssens, *Lexicon van literaire werken*. Groningen, Wolters-Noordhoff, mei, pp. 1-12.
- Kamminga, Rudi (1998)**, 'De gelaagde strip-ervaringen van schrijfster Charlotte Mutsaers'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 augustus.
- van Kempem, Yves (1996)**, 'Een paard te schrijven en te worden'. In: *De Groene Amsterdammer*, 21 februari.
- Keuning, Nico (1988)**, 'De Markiezin, mooie dialoog in proza-miniaturen. In: *Haarlems Dagblad*, 1 december.
- Kein, Erdmute, Rigter, Annelies (2005)**, *Schrijvers & hun huizen*. Uitgeverij Byblos, Amsterdam, pp. 18-27.

- Kramer, Josje (1995)**, 'Een zee van taal'. Over *De Markiezin*. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 45-48.
- Kregting, Marc (2000)**, 'De aanschouwelijke delen'. In: *Jan Campert-prijzen 2000*. Vantilt, pp. 7-20.
- Kuipers, Willem (1997)**, 'Een vrolijk wapperend rokje. Charlotte Mutsaers: *Rachels rokje*'. In: *ISBN van de wereldliteratuur*, Amsterdam, Ambo/ Baarn, p. 123.
- De Kuyper, Eric (1998)**, 'Duel om Oostende. Eric de Kuyper antwoordt Charlotte Mutsaers (1)'. In: *Ons Erfdeel*, nummer 4, pp. 526-533.
- Luis, Janet (1990)**, 'De mens als hoofd'. Gebundelde essays van Charlotte Mutsaers. In: *NRC Handelsblad*, 28 september.
- Luis, Janet (1994)**, 'De hartstocht van Rachel Stottermaus voor Douglas Distelvink, alias Ingenieur Rokriem'. In: *NRC Handelsblad*, 18 maart.
- De Maesschalck, Yvan (1996)**, 'Een paard op schoot'. Mutsaers' pleidooi voor lichtheid in de literatuur. In: *De Standaard*, 15 februari.
- Matsier, Nicolaas (1993)**, 'De logica van het eigen gevoel'. Charlotte Mutsaers. In: N. Matsier en C. Offermans (red.), *Het literair klimaat 1986-1992*. Amsterdam, pp. 352-360.
- Matsier, Nicolaas (1995)**, 'De logica van het eigen gevoel'. Van *Het circus van de geest tot Rachels rokje*. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 3-10.
- Matsier, Nicolaas (1998)**, 'Charlotte Mutsaers : de logica van het eigen gevoel.' In: *Een sluimerend systeem*. Amsterdam, De Bezige Bij, pp. 148-159.
- Meierink, Gerda (1989)**, 'Folie de grandeur'. In: *Haagse Post*, 10 juni.
- Meijsing, Doeschka (1985)**, 'Ik heb het contact met de dingen nooit helemaal verloren'. In: *Vrij Nederland*, 16 november.
- Meijsing, Doeschka (1988)**, 'Tout va très bien'. Genadeloze 'prozaminiaturen' van Charlotte Mutsaers. In: *Elsevier*, 5 november.
- Meijsing, Doeschka (1994)**, 'Lof der liefde'. Prachtige pirouette van Charlotte Mutsaers. In: *Elsevier*, 2 april.
- Meijsing, Doeschka (1996)**, 'Snikken en doen fikken'. Charlotte Mutsaers, een liefdevolle dwingeland. In: *Elsevier*, 10 februari.
- Mertens, Anthony (1994)**, 'Fantoempijn'. Een onontkoombare behoefte aan versmelting. In: *De Groene Amsterdammer*, 30 maart.
- Mertens Anthony (1995)**, 'De giftige woorden van mevrouw Potharst'. Over *Rachels rokje*. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 24-31.
- Mertens, Anthony (1997)**, 'Die giftigen Worte der Frau Potharst. Charlotte Mutsaers' Roman Rachels Röckchen'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*. Nummer 50, November, Aus dem Niederländische von Marlene Müller-Haas, pp. 141-146.

- Monna, Janita**, 'De koffer van de dievenkoningin. De essays van Charlotte Mutsaers als drempelteksten'. Doctoraalscriptie. Universiteit van Amsterdam. *Moderne Letterkunde*.
- Monna, Janita (1997)**, 'Het onzegbare stelen'. In: *Maatstaf*, vol. 45, afl. 5, pp. 44-49.
- Mulder, Reinjan (1987)**, 'Vier brauwen'. In: *NRC Handelsblad*, 30 januari.
- Mulder, Reinjan (1988)**, 'De angst voor de klap'. Prozafragmenten van Charlotte Mutsaers. In: *NRC Handelsblad*, 4 november.
- Neefjes, Annemieke, Nijssen Peter (1995)**, 'Wat wil de schrijver – cabaret of literatuur? Charlotte Mutsaers, Ronald Giphart, Erik Spinoy en Nelleke Noordervliet in gesprek'. In: *Vrij Nederland*, 22 april, pp. 76-77.
- Neefjes, Annemieke (2000)**, 'Tastbare literatuur'. In: *Vrij Nederland*, 9 december.
- Van der Niet, Gerrit (1990)**, 'Gemengde gevoelens. Charlotte Mutsaers slaat om zich heen. Over Vasalis' Fanfare-corps'. In: *De Revisor*, vol. 2, pp. 89-95.
- Note, Joris (1990)**, 'Het vogelvrije lichte lied. Charlotte Mutsaers. Kersebloed'. In: *De Morgen*, 14 december.
- Note, Joris (1992)**, 'Lichtheid: theorie en praktijk'. Over Charlotte Mutsaers. In: Harry Bekkering (red.), *Jan Campertprijzen*, pp. 31-38.
- Note Joris (1998)**, '1001 Notities'. In: *Standaard der Letteren*, 15 januari.
- Oele, Anneke (1986)**, 'Charlotte Mutsaers: een dubbeltalent'. In: *Ons Erfdeel*, vol. 29, afl. 1 januari-februari, pp. 35-39.
- Offermans, Cyrille (1988)**, 'Een klein wonder van ongereptheid'. De grillige verhaaltjes van Charlotte Mutsaers. In: *De Groene Amsterdammer*, 23 november.
- Offermans, Cyrille (1989)**, 'Fritzi & Charlotte 3'. In: *Vrij Nederland*, 10 juni.
- Offermans, Cyrille (1990)**, 'Een biografie van het gevoel'. In: *Vrij Nederland*, 29 september.
- Offermans, Cyrille (1998)**, 'The Heart that Skips a Beat'. Charlotte Mutsaers' Poetic Prose. Transl. by Elizabeth Mollison. In: *Low Countries*, pp. 187-194.
- Offermans, Cyrille (2000)**, 'Het heilige vuur of Hoe Charlotte Mutsaers een leefbare ruimte creëert'. In: *De ontdekking van de wereld*. Amsterdam, De Bezige Bij, pp. 125-149.
- Offermans, Cyrille (2002)**, 'Trouw aan de eerste indrukken. En portret van Charlotte Mutsaers'. In: *Standaard der Letteren*, Boekenmagazine, 5 december, pp. 6-7.
- Van Oort, Dorinde (1994)**, 'Charlotte Mutsaers'. In: Dorinde van Oort. *Portret aan huis: Nederlandse schrijvers in woord en beeld*. Amsterdam, De Arbeiderspers, pp. 71-74.
- Peeters, Carel (1988)**, 'Er loeit een stier in de schoorsteen'. De animistische wereld van Charlotte Mutsaers. In: *Vrij Nederland*, 5 november.
- Peeters, Carel (1994)**, 'Gemaakt van schrikdraad'. In: *Vrij Nederland*, 12 maart.

- Peeters, Carel (1996)**, 'Wie paard leest wie paard wordt'. In: *Vrij Nederland*, 27 januari.
- Peeters, Carel (1999)**, 'Berichten van een solitaire pijnboom'. In: *Vrij Nederland*, 16 oktober.
- Peters, Arjan (1999)**, 'Doelgerichte grilligheid'. De eigenzinnige logica van Charlotte Mutsaers. In: *De Volkskrant*, 8 oktober.
- Peters, Arjan (2001)**, 'Charlotte Mutsaers is ondemocratisch'. In: *De Volkskrant*, 2 februari.
- Pieters, Jürgen (2003)**, 'Als de mens een staart heeft, dan moet de muis een stem hebben'. In: *Ons Erfdeel*, nr. 2, pp. 279-280.
- Piryns, Piet (1994)**, 'Baas en teef'. In: *Knack*, 18 april.
- Piters, Miriam (1999)**, 'Charlotte Mutsaers: Zeepijn. Essays/Verhalen'. In: *Leesidee*, vol. 5, afl. 9, november p. 696.
- Reugebrink, Marc (1994)**, 'Rachels rokje: vurig pleidooi voor de eigen werkelijkheid'. In: *Nieuwsblad van Het Noorden*, 25 maart.
- Reugebrink, Marc (1995)**, 'Zonder diagnose'. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 68-73.
- Reugebrink, Marc (1996)**, 'Charlotte Mutsaers en haar diepe verlangen naar metamorfose'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 januari.
- Van Rooij, Max (1995)**, 'Een nutteloos kledingstuk kan niet mooi genoeg zijn. Charlotte Mutsaers spreekt van Gogh-lezing uit'. In: *Brabantia*, vol. 44, afl. 4, april, pp. 8-9.
- Rovers, Daniël (2003)**, ''Laat dat maar aan de stomerij over'. Over ethiek in Charlotte Mutsaers' *Rachels rokje*. In: *Nederlandse Letterkunde*, jaargang 8, nummer 4, december, pp. 320-343.
- Rubinstein, Renate (1990a)**, 'Fritzi'. In: *Overgangscursus*, Meulenhoff, Amsterdam, pp. 211-215.
- Rubinstein, Renate (1990b)**, 'Charlotte'. In: *Overgangscursus*, Meulenhoff, Amsterdam, pp. 216-219.
- Rubinstein, Renate (1990c)**, 'Gekissebis, gehakketak'. In: *Overgangscursus*, Meulenhoff, Amsterdam, pp. 220-222.
- Schippers, K. (1985)**, 'Wij willen amuseren. Het verband tussen night & day en Charlotte Mutsaers'. In: *NRC Handelsblad*, 13 december.
- Schreuder, Arjen (1989)**, 'Ik ben ernstig en dat irriteert'. Charlotte Mutsaers over de oorlog tussen Licht en Zwaar. Interview met Charlotte Mutsaers. In: *NRC Handelsblad*, 9 juni.
- Schutte, Xandra (1997)**, 'Praatjes bij plaatjes'. In: *De Groene Amsterdammer*, 9 april.
- Segers, Karel (1997)**, ''Schuldig vanaf de geboorte'. Met Charlotte Mutsaers aan de cappuccino'. In: *Het belang van Limburg*, 25 januari.

- Sereni, Sabrina (2002)**, 'Spiegeltje, spiegeltje, aan de wand, wie is de mooiste van het land?' Elektra-complex? Over de moeilijke moeder-dochterverhouding in het werk van Charlotte Mutsaers. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal-en Letterkunde*, deel 118, aflevering 1, p. 3-21.
- Sereni, Sabrina (2003a)**, 'Begin in de geest. Dan zal voetje voor voetje de werkelijkheid volgen'. Over Rachel Stottermaus en Emma Bovary – twee zusjes van papier. In: *Nederlandse Letterkunde*, jaargang 8, nummer 2, juni, p. 141-158.
- Sereni, Sabrina (2003b)**, 'Interview met Charlotte Mutsaers in Zonnebeke'. 23 februari.
- Sabrina, Sereni (2004)**, 'Rakelings als de nachtzwaluw'. Intertekstualiteit in Charlotte Mutsaers' *Rachels rokje*. In: *n/f 4*, Vantilt, p. 51-62.
- Sabrina, Sereni (2005a)**, 'Het weefsel dicht én open. De stof licht én zwaar'. Poëtische uitspraken in Charlotte Mutsaers' roman *Rachels rokje*. In: Hiligsmann, Philippe, Beheydt, Ludo, Degand, Liesbeth, Godin, Pierre, Vanderlinden, Sonja, *Neerlandistiek in Frankrijk en in Franstalig België*. Presses Universitaires de Louvain UCL, Louvain-La-Neuve, pp. 365-377.
- Sereni, Sabrina (2005b)**, 'Van *Rachels rokje* naar *Rachels Röckchen*. Over een creatieve vertaling van een roman over fantasie'. In: Hiligsmann, Philippe, Jansens, Guy, Vromans, Jef (redactie), *Woord voor woord, Zin vor zin. Liber Amicorum voor Siegfried Theissen*. Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Gent, pp. 301- 315.
- Siegel, Klaus (1994)**, 'Favoriete romanopeningen'. In: *De Gids*, vol. 157, afl. 8, september, pp. 619-635.
- Spinoy, Erik (1998)**, 'Rachels wrokje'. In: *Standaard der Letteren*, 28 mei.
- Stamperius, Hannemieke (1987)**, 'De afstand tussen ik, jij, zij en hij. Een overzicht van de beste vrouwenboeken uit 1986'. In : *Opzij*, vol. 15, afl. 1, pp. 40-44.
- Stamperius, Hannemieke (1989)**, 'Uitzonderlijk, erg mooi en verdienstelijk. De beste vrouwenboeken van 1988'. In: *Opzij*, vol. 17, afl. 2, februari, pp. 63-65.
- Tamar (1989a)**, 'Fritzi'. In: *Vrij Nederland*, 13 mei.
- Tamar (1989b)**, 'De vriendin'. In: *Vrij Nederland*, 20 mei.
- Tamar (1989c)**, 'Nog een gedicht over Fritzi'. In: *Vrij Nederland*, 27 mei.
- Tamar (1989d)**, 'Had Fritzi maar'pikangst' gehad'. In: *Vrij Nederland*, 3 juni.
- Tamar (1989e)**, 'Oeverloze pikangst'. In: *Vrij Nederland*, 10 juni.
- Vandenbroucke, Johan (2000)**, 'Charlotte Mutsaers. Rachels rokje'. In: *De Morgen Boeken*, 1 maart.
- van Imschoot, Tom (2002)**, 'Een literair passiespel. Verdwijning en verschijning van het kritische subject'. Eindverhandeling voorgelegd ter verkrijging van de graad van Gediplomeerde in de Gespecialiseerde Studie (GGS) Literatuurwetenschap. Promotor: Prof. Dr. Anne Marie Musschoot. 2001-2002.

- Verkruissen, Hester (1995)**, 'Op het spoor van de dode haas'. Over het ontstaan van een Hazeboek. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 65-67.
- Vermij, Lucie (1992)**, 'Charlotte Mutsaers [1942]'. In: *Woman writers from the Netherlands and Flanders*. International Feminist Book Fair Press, Amsterdam, pp. 62-63.
- Vervaeck Bart (1994)**, 'De lezer als rokkenjager'. In: *Nieuw Wereldtijdschrift*, jrg. 11, nr. 3, pp. 71-72.
- Vervaeck, Bart (1996)**, 'Bevlogen lichtheid'. In: *De Morgen*, 9 februari.
- Vervaeck, Bart (1997)**, 'Taal en techniek. Postmoderne gewoonten in de Nederlandse literatuur'. In: *Dietsche Warande Belfort*, vol. 142, aflevering 2, april, pp. 228-239.
- Vervaeck, Bart (2001)**, 'Essays en vertellingen in postmoderne tijden'. In: *Nederlandse Letterkunde*, vol. 6, aflevering 4, november, pp. 289-309.
- Vervaeck, Bart (2003)**, 'Geen dom bontje'. In: *Tijd Cultuur*, 19 februari.
- Vogel, Marianne (2001)**, 'Omtrekkende bewegingen. Essayistiek als deel van het moderne schrijverschap'. In: *Nederlandse Letterkunde*, vol. 6, afl. 4, november, pp. 312-330.
- Vogelaar, Jacq (1995)**, 'Zinspelen in het vragenvuur'. Over de essays van Charlotte Mutsaers. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 34-44.
- Vogelaar Jacq (1999)**, 'Zwierige rokken'. In: *De Groene Amsterdammer*, 3 november, p. 25.
- Van den Voorde, Tom (2000)**, 'Geen geel zonder zwart'. In: *De Tijd*, 27 september.
- Vullings, Jeroen (1999)**, 'Iemand is verliefd op een blondine en ziet prompt overal blond haar'. Charlotte Mutsaers over *Zeepijn*. In: *De Standaard*, 7 oktober.
- Vullings, Jeroen (2000)**, 'Elke keer hoger'. In: *De Standaard*, 28 september.
- Wallmann, Hermann (1997)**, 'Einen Flor um den Blitz! Charlotte Mutsaers' Roman Rachels Röckchen'. In: *Schreibheft. Zeitschrift für Literatur*, nr. 50, November, pp. 203-204.
- Wesseling, Janneke (1983)**, 'De emblemata van Charlotte Mutsaers. Vanillevla met een boodschap'. In: *NRC Handelsblad*, 25 november.
- Willockx, Dietlinde (1999)**, 'Doelgerichte grilligheid'. In: *De Tijd*, 17 november.
- Willockx, Dietlinde (2000)**, 'Charlotte Mutsaers. Met stukjes, beetjes en splinters de kloof dichten'. In: *Leesidee*, vol. 6, afl. 9, november, pp. 722-723.
- Zuiderent, Ad (1992)**, 'Het rijgend schrijven van Charlotte Mutsaers'. In: *Ons Erfdeel*, jrg. 35, nr. 1, pp. 67-74.
- Zuiderent, Ad (1993)**, 'Charlotte Mutsaers'. In: *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige literatuur na 1945*, 50e aanvulling, augustus, pp. 1-11.
- Zuiderent, Ad (1996)**, 'Charlotte Mutsaers, un double talent'. Traduction du néerlandais par Christian Marcipont. In: *Septentrion*, jrg. 25, nr. 1, pp. 70-76.

Zuiderent, Ad (1997), 'Elke dichter zijn eigen Charlotte Mutsaers'. In: *Armada*, vol. 3, 1997-1998, afl. 8, september, pp. 16-23.

Zuidinga, Robert-Henk (1995), 'Taal in de Letteren'. In: Speciaal nummer van *Bzzlletin*, jrg. 24, nr. 225, pp. 79-80.

Zwiers, H. (1989), 'Fritzi & Charlotte 1'. In : *Vrij Nederland*, 10 juni.

Overige geraadpleegde werken

Adorno, Theodor, W. (1958), *Noten zur Literatur*. Suhrkamp Verlag, Berlin und Frankfurt am Main, pp. 9- 49.

Van den Akker, W.J. (1985), *Een dichter schreit niet. De poëtica van M. Nijhoff*. Veen, Utrecht.

Barthes, Roland (1973), *Le plaisir du texte*. Editions Du Seuil, Paris.

Barthes, Roland (1977), *Fragments d'un discours amoureux*. Editions Du Seuil, Paris.

Baugh, Bruce (2000), 'How Deleuze can help us make Literature work'. In: *Deleuze and Literature*. Edited by Ian Buchanan and John Marks. Edinburgh University Press, Edinburgh. pp. 34-56.

Beeman, K.D. (1998), 'Roman zonder eigennamen. Het moderne essay in familieverband'. In: *Ons Erfdeel*, jrg. 41, nr. 3, pp. 349-360.

Berndsen, F.A.H., Van Dijk, H., De Vries, G. J. (1993), *Poëtica-onderzoek in de praktijk*. Uitgeverij Passage, Groningen.

Beaujour, Michel (1980), *Miroirs d'encre. Rhétorique de l'autoportrait*. Editions du Seuil, Paris.

Bogue, Ronald (2003), *Deleuze on Literature*. Routledge, London/ New York.

Bolter, Jay D., 'Das Internet in der Geschichte der Technologien des Schreibens'. In: Roesler, Alexander, *Mythos Internet*. pp. 37- 55.

Bouazza, Hafid (2004), *Een beer in een bontjas. Autobiografische beschouwingen*. Prometheus, Amsterdam [2001].

Brems, Hugo (2006), *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Prometheus/ Bert Bakker.

Broeckmann, Andreas (2005), 'Minoritaire Media – Heterogene Machines. Guattari over kunst en nieuwe media'.
<http://dvtg.hku.nl/actdebat/minnedia.htm> [19 april 2005].

Carrington (1970), *Letters and Extracts from her Diaries*. Chosen and with an introduction by David Garnett. With a biographical note by Noel Carrington. Jonathan Cape Ltd, London.

- Chlada, Marvin (Hrsg.) (2000)**, *Das Universum des Gilles Deleuze. Ein Einführung*. Alibri Verlag, Aschaffenburg.
- Claes, Paul (1988)**, *Echo's echo's. De kunst van de allusie*. De Bezige Bij, Amsterdam.
- Coetzee, J.M. (1999)**, *The Lives of Animals*. Edited and introduced by Amy Gutmann. Princeton University Press, New Jersey.
- Daverio, John (1987)**, 'Schumann's 'Im Legendenton': and Friedrich Schlegel's *Arabeske*'. In: *19th-Century Music* 11, pp. 150-163.
- Deleuze, Gilles en Guattari, Félix (1975)**, *Kafka. Pour une littérature mineure*. Les Editions de Minuit. Paris.
- Deleuze, Gilles, Guattari, Félix (1976a)**, *Rhizome*. Paris, Les Editions De Minuit.
- Deleuze, Gilles en Guattari, Félix (1976b)**, *Kafka. Für eine kleine Literatur*. Suhrkam Verlag, Frankfurt am Main.
- Deleuze, Gilles en Guattari, Félix (1977)**, *Rhizom*. Merve Verlag, Berlin.
- Deleuze Gilles en Guattari, Félix (1980)**, *Capitalisme et Schizophrénie 2. Mille Plateaux*. Les Editions De Minuit, Paris.
- Deleuze, Gilles (1988)**, *Le Pli. Leibnitz et le Baroque*. Editions de Minuit, Paris.
- Deleuze, Gilles (1993)**, *Critique et Clinique*. Les Editions de Minuit.
- Deleuze, Gilles, Parnet, Claire (1996)**, *Dialogues*. Flammarion.
- Deleuze, Gilles (2000)**, *Kritik und Klinik*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2000 [1993].
- Deleuze, Gilles (2006)**, 'Stotterde hij' (Vertaling Piet Joostens), In: *Yang*, dossier: ...stotterde hij, april, pp. 17-23.
- Doorman, Maarten (2001)**, 'Het essay, een schimmig genre'. In: *Nederlandse Letterkunde*, jaargang 6, nr. 3, november, pp. 310-311.
- Eagleton, Terry (1983)**, *Literary Theory: An Introduction*. University of Minesota Press, Minneapolis.
- Etty, Elsbeth (2000)**, 'Echt gebeurd als enig excuus. Hoe de autobiografische roman zichzelf vermoordt'. In: *NRC*, 29 december.
- Eymers, Hester (2000)**, 'De misdaad van een gebrek aan verbeelding. Over *The lives of animals* van J. M. Coetzee'. In: *Bzzlletin*, jrg. 29, nummer 273, juni-juli, pp. 55-62.
- Flaubert, Gustave (1998)**, *Madame Bovary. Moeurs de province*. Gallimard, Paris
- Fokkema, Douwe, Ibsch, Elrud (1984)**, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. De Arbeiderspers, Amsterdam.

- Fokkema, Aleid, Steenmeijer (2003)**, *Identiteit en locatie in de hedendaagse literatuur*. Vantilt, Nijmegen.
- Fontijn, Jan (2003)**, *Kijk nar de vis*. Uitgeverij G. A. van Oorschot. Amsterdam.
- Fowler, Alastair (1982)**, *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford, Clarendon Press, pp. 123-126.
- Gilliams, Maurice (2000)**, *Ik ben Elias. Romans en verhalen*. Meulenhoff, Amsterdam.
- Good, Graham (1988)**, 'The essay as genre'. In: Graham Good, *The Observing Self. Rediscovering the essay*. Routledge, London and New York, pp.1-25.
- Good, Graham (1995)**, 'Montaigne: the growth of experience'. In Good, Graham, *The Observing Self. Rediscovering the essay*, Routledge, London and New York, pp. 26-42.
- Gysin, Fritz (1983)**, *Model as Motif in Tristram Shandy*. Francke Verlag Bern, Bern.
- Halberstadt-Freud, H.C. (1996)**, *Electra versus Oedipus. Psychoanalytische visies op de moeder-dochterrelatie*. Van Genneep, Amsterdam.
- Hayles, N. Katherine (1984)**, *The cosmic web. Scientific Field Models and Literary Strategies in the Twentieth Century*. Cornell University Press, Ithaca and London, pp. 9-59.
- Hayles, N. Katherine (1990)**, *Chaos Bound. Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- Hayles, N. Katherine (1991)**, 'Introduction : Complex Dynamics in Literature and Science'. In : Hayles, N. Katherine, *Chaos And Order*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 1-33.
- Hémon, Louis (1923)**, 'La Belle Que Voila...'. In : Hémon, *La Belle Que Voilà....* Bernard Grasset Les cahiers Verts, Paris, pp. 3-15.
- Hertmans, Stefan (1994a)**, *Naar Merelbeke*. Meulenhoff/Kritak, Amsterdam/Leuven.
- Hupkes, Els (2000)**, *De kleine Britt. Het leven na de overval. Autobiografische roman*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam.
- Iser, Wolfgang (1971)**, *Die Appelstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung Literarischer Prosa*. Universitätsverlag GmbH, Konstanz.
- Kimmich, Dorothee, Renner, Rolf Günter, Stiegler, Bernd (1996)** (herausgegeben und kommentiert von), *Texte zur Literaturtheorie der Gegenwart*. Philipp Reclam jun. GmbH&Co, Stuttgart.
- Korsten, F.W (2002)**, *Lessen in literatuur*. Vantilt, Nijmegen, pp. 274-283.
- Leiris, Michel (1946)**, *L'Age D'Homme précédé de De la littérature considérée comme une tauromachie*. Gallimard, Paris.
- Lemaire, Catherine (2003)**, 'Devenirs et devenir-animal chez Gilles Deleuze'. Mémoire de licence en philosophie, Université de Liège.

- Lévi-Strauss (1962)**, *La Pensée Sauvage*. Plon, Paris, pp. 3- 47.
- Lichtensteiger, Ralph**, 'Das Anrennen gegen die Grenzen der Sprache – Methoden des Schreibens und Strategien des Lesens. (Eine Diskussion mit Roland Barthes, André Breton, Gilles Deleuze und Raymon Federmann)'.
<http://www.lichtensteiger.de/methoden.html> [23 december 2004].
- Lutz, Helga (2003)**, *Schriftbilder und Bilderschriften. Zum Verhältnis von Text, Zeichnung und Schrift bei Unica Zürn*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart/ Weimar.
- Mainberger, Sabine (2003)**, *Die Kunst des Aufzählens. Elemente zu einer Poetik des Enumerativen*. Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Mark, Thomas**, 'Die Arabeske. Ein islamisches Stilprinzip? Und ihr Stellenwert in der Kunst des 20. Jahrhunderts'.
http://www.inst.at/trans.15Nr/05_14/mark15.htm [16 december 2005].
- Matsier, Nicolaas (1981)**, 'Hugo Brandt Corstius'. In: *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige literatuur*.
- Meijer, Maaike (2001)**, 'Denken over het essay: inleiding tot het thema'. In: *Nederlandse Letterkunde*, jaargang 6, nr. 4, november.
- Mertens, Anthony, Beekman, Klaus (red.) (1990)**, *Intertekstualiteit in theorie en praktijk*. Foris Publications, Dordrecht.
- Michaux, Henri (1949)**, *La vie dans les plis. poèmes*. Gallimard.
- Møller, Lis, 'Thomas De Quincey's Arabesque Confession'.
<http://www.litteraturhistorie.au.dk/forskning/publikationer/arbejdsrapport35.pdf>
 [10 februari 2006].
- Morrien, Rita (1996)**, *Weibliches Textbegehren bei Ingeborg Bachmann, Marlen Haushofer und Unica Zürn*. Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Moss, Roger B. (1982)**, 'Sterne's Punctuation'. In: *Eighteenth-Century Studies*, Volume 15, number 2, winter, 1981-82, pp. 179- 200.
- Newcomb, Anthony (1987)**, 'Schumann and Late Eightee-Century Narrative Strategies'. In: *19th – Century Music*, Vol. 11, nr. 2, pp. 164-174.
- de Obaldia, Claire (1995)**, *The Essayistic Spirit. Literature, Modern Criticism and the Essay*. Clarendon Press, Oxford.
- Offermans, Cyrille (1994)**, 'De functie van scepsis. Het essayisme van Michel de Montaigne'. In Offermans, Cyrille, *Sporen van Montaigne*, De Bezige Bij, Amsterdam, pp. 11-30.
- Oosterhoff, Tonnus (2000a)**, 'Zo is het'. In: *Ook de schapen dachten na*. De Bezige Bij, Amsterdam, pp. 41-49.
- Oosterhoff, Tonnus (2000b)**, 'Octopus'. In: *Ook de schapen dachten na*. De Bezige Bij, Amsterdam, pp. 161-162.

- Pam, Max (2000)**, 'Nu kun je volhouden dat *De kleine Britt* niet over de moordenaar gaat, maar over het gezin van de moordenaar, maar dat lijkt me toch een al te eenvoudige ontsnappingsclausule'. In: *HP/De Tijd*, 24 augustus.
- Parker, Jo Alyson**, 'Spiraling down 'the Gutter of Time' : Tristram Shandy and the Strange Attractor of Death'.
[http://www.altx.com/ebr/w\(ebr\)/essays/parker.html](http://www.altx.com/ebr/w(ebr)/essays/parker.html) [22 october 2004].
- Peeters, Patrick, Spinoy, Erik, Willocks, Dietlinde (2002)**, 'De impact van Van Ostaijen. freespace Nieuwzuid sprak met Geert Buelens'. In : *freespace Nieuwzuid*, nr. 7, pp. 3-25.
- Ponge, Francis (1967)**, *Le savon*. Gallimard.
- Ponge, Francis (1979)**, *Le parti pris des choses*, The Athlone Press, London.
- Porteman, Karel (1977)**, *Inleiding tot de Nederlandse emblematiliteratuur*. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Posman, Sarah (2006)**, 'Staamren geen zingen'. In : *Yang*, april, Dossier : ...stotteren ze, pp. 7-15.
- Renard, Jules (1965)**, *Poil de Carotte*. Garnier flammarion, Paris.
- Sabry, Randa (1992)**, *Stratégies Discursives. Digression – transition – suspens*. Editions De L'Ecole Des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.
- de Saint-Exupéry, Antoine (1956)**, *Der Kleine Prinz*. Karl Rauch Verlag, Düsseldorf.
- Sasso, Robert en Villani, Arnaud (2003)**, *Le Vocabulaire de Gilles Deleuze*. Les Cahiers de Noesis. Cahier numéro 3, Printemps.
- Schutte, Xandra (2001)**, 'Waspoeder en metafysica'. In: *Nederlandse Letterkunde*, jaargang 6, nummer 4, november, pp. 381-382.
- Seigworth, Gregory J., MacGregor Wise, J. (2000)**, 'Introduction: Deleuze and Guattari in Cultural Studies'. In: *Cultural Studies*, vol. 14, number 2, pp. 139-146.
- Sötemann, A.L. (1985)**, *Over poetica en poëzie*. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Spinoy, Erik (1994)**, 'Twee handen in het lege'. Paul van Ostaijen en de esthetica van het verhevene (Kant, Lyotard). Proefschrift.
- Spinoy, Erik (2003)**, 'Paravion: Haid Bouazza tussen het particuliere en het universele'. In: *Nieuwzuid*, jaargang 4, nr. 14, pp. 4-14.
- Starobinski, Jean (1971)**, *Les mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*. Gallimard.
- Sterne, Laurence (1967)**, *Tristram Shandy*. Dent, London.
- Sterne, Laurence (1982)**, *Das Leben und die Absichten Tristram Shandy*. Roman aus dem Englischen von Rudolf Kassner. Diogenes Verlag. Zürich.

- van Uffelen, Herbert**, 'Geboren worden is een vorm van herinneren. Over de Nederlandstalige literatuur van allochtonen', pp. 691-708.
http://www.ned.univie.ac.at/CMS/Nederlandistik/MitarbeiterInnen/Herbert_Van_Uffelen/Text/dokutextid.30552/ [21 oktober 2005].
- Vaessens, Thomas en Joosten, Jos (2003)**, *Postmoderne poëzie in Nederland en in Vlaanderen*. Vantilt, Nijmegen.
- Van Bastelaere, Dirk (2000)**, *Pornschlegel en andere gedichten*. Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen.
- Van Bastelare, Dirk (2001)**, 'Rifbouw (een klein abc)'. In: Van Bastelare, Dirk, *Wwwhooosshh. Over poëzie en haar wereldse inbedding*. Vantilt, Nijmegen, pp. 59- 70.
- Vervaeck, Bart (1999a)**, *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. VUBPRESS/Vantilt, Brussel/ Nijmegen,
- Vervaeck, Bart (1999b)**, 'Franse gasten in Merelbeke: Stefan Hertmans en het poststructuralisme', In: *Nieuw Tijdschrift Vrije Universiteit Brussel* 12, nr. 1, pp. 39-64.
- Vervaeck, Bart (2000)**, 'De autobiograaf als obscene aap'. In: *Bzzlletin*, jrg. 29, nummer 271, februari-maart, pp. 3-13.
- Vervaeck, Bart en Herman, Luc (2001)**, *Vertelduivels. Handboek verhaalanalyse*. VUBPRESS/Vantilt, Brussel/Nijmegen.
- Van de Watering, C. W. (1979)**, 'Bedenkingen bij spontaneïteit. Over Cobra en de experimentele poëzie. In: *De Revisor* 6, afl. 6, pp. 45-55.
- Waugh, Patricia (1984)**, *Metafiction. The theory and practice of self-conscious fiction*. Methuen, London and New York.
- Werner, Hans C. (1999)**, *Literary Texts As Nonlinear Patterns. A Caotics Reading of Rainforest, Transparent Things, Travesty, and Tristram Shandy*. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- Weyns, Walter**, 'Elias Canetti en het geheim van de dieren'.
<http://users.skynet.be/streven/artikels/WeynsCanetti.htm> [16 augustus 2005].
- Wirth, Uwe**, 'Die Schnittstelle zwischen Riss und Sprung. Vom herausgerissenen Manuskript zum Hypertext-Link. Eine mediengeschichtliche Untersuchung von Sternes *Tristram Shandy* und E.T.A. Hoffmans *Lebensansichten des Katers Murr*'.
<http://www.uni-frankfurt.de/~wirth/texte/Wirthlink> [7 oktober 2004].
- Wirth, Uwe**, 'Literatur im Internet. Oder. Wen kümmert's wer liest?'
<http://user.uni-frankfurt.de/wirth/texte/litim.htm> [2 februari 2006].
- Wirth, Uwe**, 'Wen kümmert's wer spinnt? Gedanken Zum Schreiben und Lesen Im Hypertext'
<http://user.uni-frankfurt.de/~wirth/texte/netzsymp.html> [26 april 2005].
- Wolfreys, Julian, Robbins Ruth, Womack, Kenneth (2002)**, *Key Concepts in Literary*

Theory. Edinburgh University Press, Edinburgh.

van der Zalm (2001), Cees, *Letterkunde van A tot Z*. Het Spectrum, Utrecht.

Zuiderent, Ad (1984), 'Gerrit Krol'. In: *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige literatuur*.

Zuiderent, Ad (1999), 'De retorica van het non-event'. In: *Een wandeling door het vak*.
Opstellen voor Marijke Spies. Onder redactie van Henk Duits en Ton van Strien, Stichting
Neerlandistiek Vu/ Nodus Publikationen, Münster, pp. 127-134.

Zürn, Unica (1969), *Dunkler Frühling*. Merlin.

Verantwoording van het beeldmateriaal

- p. 0 Omslagillustratie Jan-Maarten Pilkes *Compositie met rood, geel en groen*
Omslag naar een idee en ontwerp van Charlotte Mutsaers
Omslagillustratie van *Zeepijn*
- p. 87 Charlotte Mutsaers, *Inktvis* (1990)
In: *Bont* p. 69
- p. 153 Charlotte Mutsaers, Omslag van het tijdschrift *Tirade* november / december 1994
In: *Fik & Snik* p. 96
- p. 416 Charlotte Mutsaers, *Lepus timidus* (1979)
In: *Fik & Snik* p. 67
- p. 436 Charlotte Mutsaers, *Van alles wat men u ooit leerde, geldt evenzeer het omgekeerde*
In: *Het circus van de geest*
- p. 438 Charlotte Mutsaers, *Vacht is macht* (1980)
In: *Bont* p. 34